

Райгород і Соболівка

Життя
та загибель
єврейських
громад

Міжнародний проєкт «Мережа пам'яті»
Фонд «Меморіал убитим євреям Європи»
Український центр вивчення історії Голокосту

РАЙГОРОД І СОБОЛІВКА
Життя та загибель
єврейських громад

Київ
2023

УДК 94:341.485(=411.16)(477.44)

Райгород і Соболівка: життя та загибель єврейських громад /
Наталія Дерев'янка. Київ : Український центр вивчення історії
Голокосту, 2023. 137 с.

Багатовікову історію єврейських громад Райгорода і Соболівки — колись штетлів, а сьогодні сіл Вінницької області — було насильно обірвано під час німецької окупації 1941–1944 років. В історії довоєнного життя та вбивства євреїв у Райгороді і Соболівці досі залишається багато лакун, які намагається заповнити ця публікація.

Видання розраховано на істориків, краєзнавців, учителів, учнів та усіх, хто цікавиться історією України, рідного краю, Другої світової війни й етнічних меншин України.

Auswärtiges Amt

*Здійснено в рамках проекту «Мережа пам'яті» за підтримки
Міністерства закордонних справ Німеччини. Ця публікація
не є відображенням офіційної позиції спонсорів проекту.*

Авторка
Наталія Дерев'янка

Наукові консультанти
Петро Долганов, Андрій Усач

Наукова редакторка
д-р Світлана Бурмістр

- © Наталія Дерев'янка, 2023
- © Міжнародний проект
«Мережа пам'яті», 2023
- © Фонд «Меморіал убитим
євреям Європи», 2023
- © Український центр вивчення
історії Голокосту, 2023

ЗМІСТ

Переднє слово	5
Розвиток єврейських містечок Поділля.....	10
Райгород – містечко над Бугом.....	11
Соболівка, яку називали «Варшавою».....	17
Початок війни і дилеми (не)евакуації єврейських громад	23
Німецько-румунська окупація Вінницької області: регіональна специфіка	27
1941 рік: геттоїзація, експлуатація і перші розстріли місцевих євреїв	31
Створення гетто в Райгороді	31
Насилля і праця в райгородському гетто	35
Дискримінація і експлуатація євреїв Соболівки	39
Створення гетто в Соболівці.....	41
1942 рік: знищення через працю, ліквідація гетто і створення табору	42
Проект будівництва транзитної дороги IV в Україні.....	43
Організація табору примусової праці у Райгороді	46
Масові вбивства непрацездатних євреїв із райгородського табору	51

Ліквідація гетто в Собо́лівці	52
Експлуатація і насильство як повсякденність	54
Депортації євреїв із румунської зони окупації.....	56
Райгородський ліс як місце вбивств	57
1943 рік: ліквідація табору праці.....	58
Стратегії виживання вцілілих євреїв	60
Повоєнне життя	66
Повернення вцілілих	67
Покарання винуватців	69
Топографія насилля і пам'яті.....	71
Меморіалізація місць масових убивств.....	72
Сучасні комеморативні й освітні практики	77
Люстрації/ Illustrations	79
Summary	120

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Місія україно-німецького проекту «Мережа пам'яті», що розпочався 2020 року, — вшанування та захист місць пам'яті через розвиток мережі місцевих ініціатив, які здатні самостійно та системно повертати історію Голокосту і геноциду ромів у локальну культуру пам'яті. Працюючи в рамках зобов'язання Федеративної Республіки Німеччина гідно вшановувати пам'ять усіх жертв націонал-соціалізму і в рамках підтримки від Міністерства закордонних справ Німеччини, ми розробляємо та втілюємо нові інструменти дослідження та захисту місць масових поховань, допомагаємо зберігати й робити видимою місцеву культурну спадщину євреїв і ромів, зокрема через дослідницьку та просвітницьку діяльність.

Близько 1,5 мільйона євреїв було вбито на території України під час німецької окупації. Понад мільйон із них розстріляли підрозділи вермахту, СС і поліції за участю місцевих спільників у віддалених ярах, лісах, посеред полів, у колишніх танкових окопах, піщаних кар'єрах або в спеціально викопаних для цього ямах. Цілі єврейські громади було знищено, часто за декілька днів. Близько 2 тисяч масових поховань убитих євреїв є відображенням наслідків Голокосту в Україні. Масові вбивства євреїв супроводжувалися знищенням культурної спадщини, спробою стерти сліди й пам'ять про колись велелюдні громади й навіть найменші поселення.

За часів німецької окупації України було вбито більшість українських ромів — понад 12 тисяч дітей, жінок і чоловіків. Окрім того, в румунській окупаційній зоні «Трансністрія» між річками Дністер і Південний Буг загинули понад 11 тисяч із приблизно 25 тисяч ромів, депортованих із теренів Румунії та анексованих нею територій. Жертвами нацистської політики винищення стали також пацієнти психіатричних

закладів, військовополонені та справжні й гадані противники окупаційного режиму.

Сьогодні майже в кожному населеному пункті України є один або більше меморіалів жертвам Другої світової війни. Інколи ці споруди розташовані саме на місцях насильства та масових поховань, інколи — на символічних місцях. Деякі з меморіалів було побудовано в перші десятиліття після закінчення війни, деякі — після 1990-х років, у незалежній Україні. Безумовно, також є місця насильства, які не позначено, відомі лише кільком людям або забуті. З кожним таким місцем пов'язані дуже конкретні людські долі та історії, які треба зберегти, якщо це ще можливо.

Проект «Мережа пам'яті» повертає ці історії й документує багатогранне й мультикультурне минуле України. У фокусі нашої роботи не тільки події Другої світової війни й Голокосту, а й спільне життя різних громад до війни, політика пам'яті й форми меморіалізації після війни. Серед багатьох важливих моментів для нашої історичної й освітньої діяльності — чітка ідентифікація окремих груп жертв націонал-соціалістів та їхніх спільників, повернення імен загиблих і тих, хто залишився живим, їхніх особистих історій, відображення досвіду очевидців подій, передавання історій зради й порятунку, встановлення осіб злочинців і обставин злочину. Для цього проект шукає та опрацьовує першоджерела, спогади та інші документи з українських і закордонних архівів. Спільна україно-німецька робоча група істориків залучає весь доступний масив джерел різними мовами, щоб провести поглиблені дослідження щодо деяких громад — учасниць проекту.

Дослідження місць розташування масових поховань, документація місць культурної спадщини й взаємодія з меморіальним простором — це також важливі аспекти проекту. Місця пам'яті мають для суспільства велике значення як місця злочинів і масового насильства, як місця поховання жертв німецьких окупантів та їхніх спільників, як місця постійної трансформації пам'яті та як місця забуття. Проект підтримує та реалізує дії, спрямовані на розвиток і облашту-

вання гідних місць скорботи, пам'яті та інформації про знищені єврейські й ромські громади.

Історія і пам'ять мають повернутися до громад, а не залишатися у вузьких колах істориків. Це видання є внеском у популяризацію місцевої історії, удоступнення її для місцевої громади й широкого кола зацікавлених осіб. Маємо надію, що згодом ці напрацювання перетворяться на матеріали краєзнавчих музеїв, інформаційні таблиці, опубліковані першоджерела та сприятимуть появі нових праць.

Ця публікація є частиною серії досліджень проекту «Мережа пам'яті», здійснених і виданих у 2022–2023 роках, під час повномасштабного вторгнення Росії в Україну. Ці дослідження висвітлюють як місцеві особливості, так і спільні риси Голокосту в різних українських громадах — учасницях проекту. В ситуації війни такі розвідки є надзвичайно важливими, адже російська агресія спрямована не лише проти громадян України, а й проти української історії, культури та пам'яті; вона загрожує важливій комеморативній і дослідницькій діяльності багатьох українських ініціатив, істориків, громадських організацій, локальних і національних музеїв та архівів.

Тож пропонуємо ознайомитися і всіляко заохочуємо використовувати зібрані матеріали для дослідницької, музейної, просвітницької діяльності та вшанування пам'яті жертв.

Про авторку

Наталія Дерев'янка — незалежна історикиня, магістр історії. Працює у полі студій політики пам'яті та соціальної антропології. До сфери її наукових інтересів належать питання меморіалізації Другої світової війни в Україні, історія церковного життя Правобережної України на зламі XVIII–XIX ст., польові дослідження індустріальної культурної спадщини сходу України.

Авторка висловлює вдячність директорці райгородської гімназії Олені Заець і завідувачці райгородської бібліотеки Галині Мовчан; соболівській дослідниці, активістці Ірині

Лупещенко та соболівському краєзнавцю Вікторові Дідорі, а також Леонідові Трахтенбергу, директору Музею Голокосту у м. Вінниця, і Риті Трахтенберг за надані цінні матеріали з приватних і локальних архівів та колекцій, історикам Андрієві Усачу та Павлові Кравченку за важливі підказки та фахові експертні консультації під час написання цього тексту.

Дослідження стало можливим завдяки україно-німецькому проекту «Мережа пам'яті», який утілюється Фондацією «Меморіал убитим євреям Європи» (Берлін) у партнерстві з ГО «Український центр вивчення історії Голокосту» (Київ) і ГО «Інша освіта» (Київ) та за фінансування Міністерства закордонних справ Німеччини.

Докладніше про проект «Мережа пам'яті»:

<https://netzwerk-erinnerung.de/uk/>

Багатовікову історію єврейських громад Райгорода і Соболівки – колись штетлів, а сьогодні сіл Вінницької області – було насильно обірвано під час німецької окупації 1941–1944 років. Долі єврейських жителів цих двох населених пунктів пов'язала трагедія Голокосту. На цих теренах, які входили до генеральної округи «Житомир» Райхскомісаріату Україна, Голокост мав два виміри: швидкі хвилі масових убивств і довгі роки експлуатації працею, а фактично повільного вбивства. Протягом 1942–1944 рр. близько 10 тисяч євреїв із окупованих німцями населених пунктів Вінницької області і з румунської зони окупації загинули на примусових роботах під час будівництва траси Вінниця – Умань. Серед них були євреї Райгорода і Соболівки. З трудового табору в Райгороді починались місяці й роки безнадійно важкої примусової праці райгородських і соболівських євреїв, які пережити судилося одиницям.

Після завершення Другої світової війни радянська влада замовчувала трагедію єврейського народу в Україні. Родичі і друзі вбитих євреїв власноруч установлювали пам'ятні знаки на місцях масових розстрілів, приватно вишановували та зберігали пам'ять про єврейські громади.

В історії довоєнного життя і масового винищення райгородських і соболівських євреїв досі залишається багато лакун, які намагається заповнити ця публікація.

РОЗВИТОК ЄВРЕЙСЬКИХ МІСТЕЧОК ПОДІЛЛЯ

Сучасні села Райгород і Соболівка розташовані на Поділлі — в історичному регіоні України в долинах річок Південний Буг і Дністер. Райгород лежить за 28 км від районного центру м. Гайсин, на лівому березі річки Південний Буг, має залізничну станцію Самчинці. Приблизно за 50 км на південний схід від Райгорода і за 35 км від Гайсина, на берегах річки Сура розташована Соболівка, одне з найбільших сіл Вінницької області.

Польський етнограф XIX ст. Олександр Яблоновський зазначав, що містечко Райгород і село Соболівка в першій половині XVII ст. вже існували. Тоді вони належали до Брацлавського воєводства Речі Посполитої¹. Перші польські переписи населення документують заселення цих земель євреями у другій половині XVIII ст.: за переписом 1765 р. в Райгороді проживали 211 євреїв, у Соболівці, у складі Ободівської громади — 12 євреїв². Можливо, євреї мешкали там і раніше другої половини XVIII ст.³, однак цей період історії лишається вкрай мало дослідженим.

Після анексії Брацлавського воєводства Російською імперією у 1793 р. Райгород і Соболівка увійшли до Брацлавського намісництва, а з 1796 р. — до Подільської губернії у складі Гайсинського повіту й утворили однойменні во-

¹ Pisma Aleksandra Jabłonowskiego. T. 3, Ukraina. Warszawa : skł. gł. E. Wende, 1911. 368 s. URL: <https://archive.org/details/pismajab03jabouoft/page/n3/mode/2up>

² Райгород. URL: <https://myshtetl.org/vinnitskaja/rayhorod.html>; Соболівка. URL: <https://myshtetl.org/vinnitskaja/sobolevka.html>

³ Перші на теренах Вінниччини єврейські погроми сягають часів Хмельниччини 1648–1649 рр. Їх задокументовано у хроніці Натана Гановера, у якій зокрема згадано місто Немирів, що неподалік Райгорода. Докладніше див.: Глибокий мул. Хроніка Натана Гановера. Київ : Дух і Літера, 2010. 179 с.

лості⁴. На теренах новоствореної губернії, як на всіх приєднаних землях, почали діяти обмеження, запроваджені в Російській імперії наприкінці 1791 р.: євреїв позбавили права вільно переміщатись і проживати поза межами смуги осілості. Фактично їх ізолювали в окремих населених пунктах, унаслідок чого єврейські громади почали стрімко зростати, що привело до розвитку штетлів — єврейських містечок. Уже у 1897 р. у Райгороді проживали 995 євреїв (із 2240 мешканців), у Соболівці — 1121 євреїв (із 5745 осіб)⁵. Загалом у 1897 році єврейська громада Гайсинського повіту становила майже 10 % мешканців — близько 26 тисяч осіб⁶.

Райгород — містечко над Бугом

Євреї мешкали в центральній-східній частині Райгорода і формували культурний простір штетла. Природним кордоном містечка з півночі та сходу була річка Райка, із півдня — урвистий берег Південного Бугу. На заході довкола єврейського поселення проживала українська громада Райгорода. На кінець XIX ст. у містечку мешкали 2240 осіб, із них — 995 євреїв⁷.

Райгород мав досить розвинуту модерну інфраструктуру й архітектуру, яка не збереглась до нашого часу, адже її повністю знищили напередодні й під час Другої світової війни. Джерела імперської доби та усні свідчення єврейських і неєврейських місцевих селян дають нам уявлення про те, як

⁴ Пізніше було створено Нижче-Кропивнянську волость, до якої увійшов Райгород. Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych Krajów Słowiańskich. Tom IX. Warszawa : Nakładem Władysława Walewskiego, 1888. S. 496. URL: http://dir.icm.edu.pl/Słownik_geograficzny/Tom_IX/496

⁵ Еврейская энциклопедія. Т. 13. Санкт-Петербург : Тип. акц. общ. Брокгауз-Ефрон, 1912. С. 296; Т. 14. 1913. С. 421.

⁶ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Т. 32 : Подольская губерния. Санкт-Петербург, 1904. С. 100. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0008829>

⁷ Райгород. URL: <https://myshtetl.org/vinnitskaja/rayhorod.html>

і чим жило містечко наприкінці XIX ст. та в перші десятиліття XX ст.

Наприкінці XIX ст. у Райгороді працювали суконна фабрика, кузня, пивоварня, з 1856 р. — лікєро-горілчаний завод⁸, від початку XX ст. — дві аптеки, трактир, крамниці, винна лавка. Містечко мало свій ринок, на якому що два тижні у четвер відбувались великі ярмарки, куди приїздили селяни з околиць та інших поселень, навіть із районного центру в радянський час⁹. Райгородські євреї займалися різноманітними ремеслами, зокрема чоботарством, кравецтвом, ковальством, бляхарством, бондарством, бджолярством¹⁰. Вони тримали майстерні та мануфактури у місті, нерідко в своїх домівках. Українські селяни часто звертались до них за послугами.

У XIX ст. релігійне життя мультикультурної громади Райгорода забезпечували православна церква ім. Успіння Пресвятої Богородиці (з 1800 р.), католицька каплиця і синагога. На початок XX ст. імперські статисти фіксують у Райгороді вже три синагоги¹¹. До сьогодні збереглись згадки про дві синагоги. У центрі стояла красива цегляна хоральна синагога на два поверхи, довкола якої і жила єврейська громада. Інша синагога була старіша й менша, одноповерхова. Її місцерозташування з'ясувати не вдалось.

Місцеві євреї послідовно дотримувались усіх юдейських традицій, відвідували синагогу під час шабату й на великі свята. У громади був свій шойхет — спеціальний різник, який міг відповідно до приписів Галахи («з повагою і співчуттям»)

⁸ Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego... Tom IX. S. 496.

⁹ Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Волынской, Подольской губерниям. Киев, 1913. С. 989. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0002599>; Архів ГО «Після тиші». Усноісторичне інтерв'ю з Галиною Семенівною Вільчинською, 1923 р. н., с. Райгород Гайсинського р-ну Вінницької обл., 9 липня 2023 р., інтерв'юєри А. Усач, А. Яценко.

¹⁰ Архів ГО «Після тиші». Усноісторичне інтерв'ю з Василем Михайловичем Мельником, 1932 р. н., с. Райгород Гайсинського р-ну Вінницької обл., 9 липня 2023 р., інтерв'юєри А. Усач, А. Яценко.

¹¹ Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego... Tom IX. S. 496; Весь Юго-Западный край... С. 989.

забити та знекровити домашню птицю та худобу для вживання в їжу¹².

Єврейське кладовище облаштували у XVIII ст. за містечком, на скелястій кручі Південного Бугу.

У 1900 році на березі річки на півдні містечка неподалік від єврейського кладовища запрацювала залізнична станція «Самчинці», що сполучала Вінницю з Гайсином (кінцева станція — Зятківці). Поблизу станції було велике депо, де працювали місцеві євреї і українці. Були свідчення про те, що в першу декаду XX ст. французькі архітектори збудували в селі драматичний театр, у якому виступав місцевий духовий оркестр¹³. Утім ця споруда також не збереглася до нашого часу, імовірно, її було знищено під час Першої світової війни.

Невідомо, чи діяли у Райгороді сіоністські організації, однак є згадки про перших емігрантів до Палестини. Зокрема трое братів Рахміла Немировського долучились до алії у 1904 р.¹⁴ Це також могло бути пов'язано із антиєврейськими погромами початку XX ст., однак цей період в історії Райгорода майже не досліджено. Більше задокументовано насильство проти євреїв під час бурхливої боротьби за владу в Україні в 1918–1921 рр. Тоді погроми чинили всі учасники військового конфлікту: і радянські війська, і білогвардійці, й війська Директорії Української Народної Республіки. Большевики звинувачували євреїв у «буржуазному капіталізмі», натомість противники большевиків, зокрема війська Директорії і білогвардійці, закидали євреям большевизм, і всі підозрювали євреїв у шпигунстві. Політично вмотивовані погроми змінювались соціальними та еконо-

¹² Raisa Strashnaia, Interview 39774. Visual History Archive, USC Shoah Foundation Institute, 5 Parts (Part 1) (транскрипти і переклади українською мовою використаних відеоінтерв'ю Інституту візуальної історії та освіти Фонду Шоа університету Південної Каліфорнії в США здійснено в межах проекту «Мережа пам'яті» за підтримки Міністерства закордонних справ Німеччини); N. N., Interview № 1014. Yahad-In Unum Archive.

¹³ Історія села Райгород. URL: <https://raygorod-otg.gov.ua/raygorod-13-32-49-25-01-2017>

¹⁴ Немировский Л. Р. Рожденные страдать? Вінниця : Глобус-Прес, 2011. С. 144.

мічними: солдати грабували євреїв і їхні магазини, шукаючи їжу і майно¹⁵.

Збереглися свідчення про те, що в Райгороді антиєврейське насилля чинили білогвардійці (так звані колчаківці, хоч війська Колчака тут не перебували, — це була одна із назв білогвардійців, популярних у радянський час, як і «денікінці»). Раїса Страшна (уроджена Ріва Бердичівська) згадувала, що білогвардійці убили її дядька та бабусю: «Ще у матері був брат Аврум. Його колчаківці вбили. І бабуся після цього, єдиного сина... вона померла, не витримала. А друга бабуся... Це теж були колчаківці. Вона відчинила двері — і її поранили. То вона теж померла. Я бабусь не пам'ятаю. А дідусів пам'ятаю»¹⁶.

Після встановлення радянської влади, з середини 1920-х і до 1930-х років, діяла так звана політика національного вирівнювання. Адміністрування населених пунктів стало етнічно нюансованим: було запроваджено систему національно-територіальних утворень — національних рад. Нова влада оголошувала себе противницею антисемітизму, тож спершу сприяла розвитку культурного, релігійного життя та ідентичності єврейських громад і загалом етнічних груп. Вона підтримувала соціальну емансипацію громад, що передбачала кар'єрні перспективи, можливості самореалізації та створення власних національних політичних інститутів. Водночас, це все робилося задля зміцнення радянської ідеології: вживали заходів із радянзації місцевих мультикультурних громад. Політика радянзації була пов'язана з боротьбою проти релігії. Євреї, як і інші релігійні групи, зазнали релігійних обмежень¹⁷.

Єврейською громадою (мовою радянських протоколів — «євсекцією») Райгорода опікувалось вінницьке окружне бюро національних меншин. У селі почала діяти єврейська

¹⁵ Veidlinger Jeffrey. In the Midst of Civilized Europe. The Pogroms of 1918–1921 and the Onset of the Holocaust. New York : Metropolitan Books, 2021.

¹⁶ Raisa Strashnaia, Interview 39774, Part 1.

¹⁷ Мартин Тері. Імперія національного вирівнювання. Нації та націоналізм у Радянському Союзі (1923–1939 роки). Київ : Критика, 2013.

хата-читальня¹⁸, що мала виконувати функцію політичної освіти та боротьби з релігією.

Із приходом радянської влади змінилась і професійна палітра в єврейській громаді Райгорода. У 1927 році у містечку розпочали видобувати каміння, а невдовзі було створено Самчинецький щебеневий кар'єр, на якому працювали зокрема і райгородські євреї. Разом з українськими сусідами євреї долучались до робіт у колгоспі та садівничій артілі. У деяких містечках створювали суто єврейські робітничі союзи. У Райгороді діяла артіль кооперативів із перероблення продуктів садівництва, городництва і бджільництва, якою керували місцеві євреї¹⁹.

Попри заходи з радянзації населення і зокрема секуляризації єврейської громади, повністю і одномоментно релігійне життя під радянською владою не зникло, євреї і надалі наперекір обставинам дотримувалися своїх традицій. Очевидці згадували, що їхні родини сповідували юдаїзм: на свята і по суботах ходили до синагоги, використовували спеціальний посуд, мали шойхета, але ймовірно ці практики суттєво ускладнилися. Інколи на перешкоді ставав і матеріальний стан сімейств (малозабезпечені євреї, наприклад, не мали окремого посуду для свят) або політичний статус (щодо євреїв, які вступали до комуністичної партії, і членів їхніх родин посилювався контроль). У 1937 році радянська влада зрештою закрила і розібрала обидві синагоги²⁰.

Під час радянзації в Райгороді діяла державна початкова єврейська школа, яка в межах так званої стратегії національного вирівнювання у 1920–1930-х рр. виконувала функцію секуляризації освіти та єврейської громади. Зі спогадів місцевих селян відомо, що школа розташовувалась у маленько-

¹⁸ Державний архів Вінницької області (далі — ДАВіО). Ф. Р-1997 (Виконавчий комітет Ситковецької районної Ради депутатів трудящих). Оп. 1. Спр. 9. Арк. 23 зв.

¹⁹ Історія села Райгород. URL: <https://raygorod-otg.gov.ua/raygorod-13-32-49-25-01-2017/>

²⁰ Raisa Strashnaia, Interview 39774, Part 1; N. N., Interview № 1014. Yahad-In Unum Archive.

му будинку, на місці якого після війни побудували сільпо²¹. Освітній заклад працював до 1937 р., у класі навчались 25–30 дітей. Директором і вчителем географії та історії був Кушнір (ім'я невідоме). Основною мовою викладання в школі був їдиш. Усі предмети, і українську мову також, викладала Поліна Кацман²².

Після закінчення єврейської школи учні могли перейти до п'ятого класу української семилітньої школи. Інколи, через недостатнє знання української мови, діти повторно проходили програму четвертого класу. Після райгородської семилітки можна було продовжити освіту, перейшовши у восьмий клас до десятилітньої школи в районному центрі Ситківцях²³. У 1927 році вінницьке окружне Бюро національних меншин постановило знайти для єврейської школи в Райгороді постійне приміщення²⁴. Однак у 1937 році єврейську школу закрили, а учнів і учениць перевели до української школи²⁵.

Збереглась цікава історія про родину Нирдинських із Райгорода. У центрі містечка стояв великий будинок на вісім кімнат. Його господарем був Елік Нирдинський, коваль за фахом. У передній кімнаті працював буфет. Напередодні великих єврейських свят «усе містечко» збиралось в домі у Еліка, де у великій печі випікали мацу. Під час Голодомору тут годували українських селян²⁶. Про те, що євреї допомагали українцям у ті страшні роки, згадували місцеві селяни: «Шо спасло від голодовки? Від голодовки спасли євреї»²⁷. За німецької окупації цей заклад громадського харчування на-

²¹ N. N., Interview № 1016. Yahad-In Unum Archive.

²² Вона з чоловіком, який працював перукарем, проживала на першому поверсі двоповерхового будинку на центральній вулиці (сьогодні вулиця Миру, в радянський час — вул. Леніна). На другому поверсі була аптека. Efim Shtainer, Interview 26144. Visual History Archive, USC Shoah Foundation Institute, 5 Parts (Part 1).

²³ Leonid Edelshtein, Interview 28493. Visual History Archive, USC Shoah Foundation Institute, 4 Parts (Part 1).

²⁴ ДАВіО. Ф. Р-1997. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 23.

²⁵ Raisa Strashnaia, Interview 39774, Part 1.

²⁶ Leonid Edelshtein, Interview 28493, Part 1.

²⁷ Архів ГО «Після тиші». Усноісторичне інтерв'ю з Василем Михайловичем Мельником.

буде нового екзистенційного значення для родини Еліка, зокрема його онука — Леоніда Едельштейна (про це мова піде згодом).

Унаслідок переселень євреїв — як добровільних, так і примусових — за часів радянської влади на Донбас і в Сибір (зокрема до Хабаровська, де було створено Єврейський автономний округ), які відбувались з кінця 1920-х, а також Голодомору і репресій 1930-х рр., єврейська громада Райгорода значно скоротилась. Згідно з радянським переписом населення 1939 р., в селах Ситковецького району, до якого належав Райгород, проживали 475 євреїв (із майже 26 тисяч осіб). Також у районі мешкали й інші етнічні групи: росіяни (1061 особа) і поляки (78 осіб). Ґрунтуючись на післявоєнних актах про загиблих і свідченнях місцевих мешканців, можемо стверджувати, що напередодні Другої світової війни в Райгороді мешкали принаймні 100 євреїв. Ще одним місцем поселення євреїв було сусіднє село Нижча Кропивна, в декількох кілометрах на схід від Райгорода. У районному центрі Ситківцях проживали 217 євреїв²⁸.

Соболівка, яку називали «Варшавою»

У 1859 року Соболівка стала містечком і центром волості²⁹. Статус містечка відкривав для євреїв більший простір для життя, а відповідний дозвіл проводити ярмарки двічі на місяць — ширші економічні можливості³⁰. Євреї оселялися

²⁸ Российский государственный архив экономики (далі — РГАЭ). Ф. 1562. Оп. 336. Д. 966–1001 («Национальный состав населения по СССР, республикам, областям, районам»), 256–427 (табл. 26 «Национальный состав населения районов, районных центров, городов и крупных сельских населенных пунктов»).

²⁹ Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych Krajów Słowiańskich/. Tom X. Warszawa : Nakładem Władysława Walewskiego, 1889. S. 950–951. URL: http://dir.icm.edu.pl/Slownik_geograficzny/Tom_X/951

³⁰ У селах євреям упродовж XIX ст. кілька разів то забороняли, то з обмеженнями дозволяли селитися. Врешті «Тимчасовими правилами» від 3 травня 1882 р. євреям було заборонено поселятися поза межами міст і містечок. Утім, було передбачено й винятки, наприклад для лікарів, людей із вищою освітою, здобутою у навчальних закладах Російської імперії, представників ремісничих і купецьких родин.

в центральній частині Соболівки на правому березі річки Сура і формували культурний простір штетла. Міст через річку слугував своєрідними воротами до містечка. Довкола єврейського поселення проживала переважно українська громада містечка Соболівки³¹. У 1868 році на лівому березі Сури запрацював цукровий завод³². Пізніше, на початку ХХ ст. неподалік від нього відкрили залізничну станцію Дукля, на лінії сполучення Зятківці–Гайворон. У 1901 році в Соболівці проживали 5958 осіб, серед яких понад 1028 євреїв³³.

Ті, чий дитинство і юність минали в Соболівці, згадують про неї як про дуже радісне, веселе, чисте, красиве та культурне містечко, яке поміж собою місцеві називали «Варшавою»³⁴. Такий ідеалізований опис пов'язаний із тим, що на тлі пережитого під час Голокосту міжвоєнний період закарбувався в пам'яті очевидців як казкові часи. Окрім того, спогади про дитинство і ранню юність зазвичай сповнені ностальгії, адже для багатьох людей це були найщасливіші роки їхнього життя. Утім, Соболівка справді була модерним містечком із розвиненою інфраструктурою і самобутньою архітектурою, яке майже повністю знищили напередодні, під час і після Другої світової війни. Про те, яким було і чим жило містечко у ХХ ст., розповідають нам джерела імперської доби і післявоєнні спогади вцілілих євреїв.

На початку ХХ ст. у Соболівці працювали аптеки, крамниці, винні лавки, буфет, трактир, приватні пекарні, галантереї. У селі був свій банк, а при цукровому заводі — лікарня. Тоді штетл Соболівка вже мав кількоповерхову житло-

³¹ У радянський час українські сім'ї подекуди орендували квартири в містечку, як-от родина вчителя української мови Токирчука (Arkadii Burstein, Interview 46564. Visual History Archive, USC Shoah Foundation Institute, 6 Parts (Part 1)).

³² Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. Вып. 9: Приходы и церкви Подольской епархии. Каменец-Подольск, 1901. С. 339. URL: <http://resource.history.org.ua/item/11239>

³³ Там само.

³⁴ Fira Kelmanskaya, Interview 11922. Visual History Archive, USC Shoah Foundation Institute, 3 Parts (Part 1).

во-господарчу забудову: вздовж центральної вулиці³⁵ височіли багатоквартирні двоповерхові будинки. На невеликому схилі за будинками простягалась велика площа — місцевий ринок, де кожного другого четверга влаштовували ярмарки³⁶.

Соболівські євреї займались чоботарством, кравецтвом, ковальством, бляхарством, бондарством, склярством, пекарством та іншими ремеслами. Вони часто тримали майстерні і мануфактури, крамниці і буфети у себе вдома, на перших поверхах, а на других жили. Єврейські майстри мали неабиякий попит як серед українських селян, так і містян із регіону. Соболівські євреї також працювали на цукровому заводі й залізничній станції.

Євреї Соболівки послідовно дотримувались юдейських традицій. У громади був свій шойхет. На шабат і великі свята євреї обов'язково ходили до синагоги. Частина єврейських мешканців Соболівки були хасидами. Єврейське кладовище було облаштовано у XVIII ст. південніше містечка.

На невеликій площі на розвилці, трохи вгору від східного в'їзду до Соболівки з боку озер, стояла двоповерхова хоральна синагога. В дитинстві, у 1880-х рр., у хорі в цій синагозі співав Семюел Альман, відомий україно-британський композитор літургійної музики. Його називали «співучою дитиною Соболівки»³⁷.

Вище на центральній вулиці донині стоїть довгий двоповерховий будинок, у якому розміщувалася державна єврейська школа. Спочатку це була будівля лісового промисловця Гіппельмана (ім'я невідоме), яку переобладнали в єврейську школу. Навчання проводили мовою їдиш. Шкільний сад частково зберігся до сьогодні.

³⁵ Сьогодні вул. Незалежності.

³⁶ Весь Юго-Западный край... С. 989–990.

³⁷ Семюель Альман народився в 1877 р. в Соболівці у хасидській родині: його батько Наум був талмудистом і музикантом, а мати — поетесою. Ще на початку XX ст. після навчання в Одеській, а пізніше Кишинівській музичних консерваторіях він виїхав до Лондона, ховаючись від антиєврейських погромів (Alman, Samuel (1877–1947). URL: <https://www.iemj.org/en/alman-samuel-1877-1947/>).

Під час воєнних дій 1918–1921 рр. в Україні Соболівка деякий час була у складі Української Народної Республіки. У бурхливій боротьбі за територію і владу поміж силами УНР, Червоної армії та білогвардійців ширилось насилля над цивільним населенням, зокрема антиєврейські погроми, у яких брали участь майже всі сторони військового конфлікту. Як уже зазначено, євреїв робили винними представники чи не всіх політичних позицій і часто грабували їх і їхні крамниці в пошуках їжі, майна або заради особистого зиску³⁸.

Задokumentовано спогади, зокрема, про напади армії Директорії УНР (так званих петлюрівців) на євреїв у Соболівці та околицях. Занвелу і Ципі, батькам уцілілої під час Голокосту Любові Хмельницької (уроджена Любов Гендлер), удалося врятуватись від набігів військ³⁹. Її батько жив на той час у селі Кублич, за 20 км від Соболівки:

«– Одного дня Петлюра зі своїми хлопцями увірвалися до цього містечка. Мій батько не був тоді вдома, він на якомусь дереві сидів. І в цей час Петлюра дав своїм хлопцям три години гуляти. І вони за три години встигли вбити його батька, матір, а сестру Двойру разом із чоловіком, із трьома дітьми живими кинули в колодязь.

– Якого року це було?

– 1919 року. Тато був молодий, і він утік. Коли він утомився, він побачив будиночок. І там світилося світло. Він зайшов до цього будиночка, зізнався, що батьків убили, сестру, всіх. “Допоможіть мені сховатися”. І йому допомогли, його сховали у сараї ці українці, люди. І він у них мешкав місяць.

Але батькові тоді було 20 років. У 1941 році мені пощастило випадково потрапити до цієї родини. І коли я сказала про те, хто я така, ці люди сказали, що ми твого батька ховали. І то була правда»⁴⁰.

³⁸ Veidlinger Jeffrey. In the Midst of Civilized Europe.

³⁹ Lubov Khmel'nitskaia, Interview 31954. Visual History Archive, USC Shoah Foundation Institute, 6 Parts (Part 1).

⁴⁰ У спогадах Любові головнокомандувач армії УНР Симон Петлюра виступає як центральний актор насилля. Треба зазначити, що антиєврейські погроми залежали від наказів і ініціативи окремих командирів.

Ципа, мати Любові Хмельницької, жила тоді з першим чоловіком у Соболівці й також застала набіги війська Директорії на їхнє містечко. Тоді подружжя втекло в бік Немирова, куди пізніше все ж прийшли солдати армії УНР і вбили чоловіка⁴¹.

Після встановлення радянської влади з початку 1920-х рр. єврейською громадою в Соболівці управляла національна сільська рада, яка розмістилась у будівлі на в'їзді до містечка. Як уже згадано, на початку нова влада давала простір для національного, культурного та релігійного самовизначення євреїв. На прикладі Соболівки ми бачимо, як радянська влада підтримувала соціальну емансипацію громад, надаючи простір можливостей для створення власних національних політичних і робітничих інститутів.

У складі соболівської нацради були представники єврейської громади, їдиш був мовою ведення справ нарівні з українською та російською. Любов Хмельницька згадувала, що в першій половині 1920-х, ще до створення нацради, єврейська громада Соболівки ще не мала такої етнічно орієнтованої інституційної інфраструктури, а подекуди новонароджених єврейських дітей реєстрував православний священник⁴².

Наприкінці 1920-х років у Соболівці було створено єврейський колгосп. Непман⁴³ Шика Ройтман і його дружина намагались емігрувати до США, однак на кордоні з Румунією їх заарештували. Після кількох місяців у Тираспольській в'язниці вони повернулись назад і одними з перших вступили до колгоспу. Головою колгоспу був Ліндерман (ім'я невідоме)⁴⁴. Соболівські євреї в радянський час працювали у швейній артілі, на пошті, деякі займались хліборобством. Юнацька єврейсько-українська футбольна команда представляла Соболівку на районних змаганнях⁴⁵.

⁴¹ Lubov Khmelnitskaia, Interview 31954, Part 1.

⁴² Ibid.

⁴³ Приватний підприємець у період непу – нової економічної політики Радянського Союзу (1921–1931 рр.).

⁴⁴ Трахтенберг Л. Соболевка: еврейская история прошлого без будущего (XVII–XX века). *Истоки. Вестник народного университета еврейской культуры в Восточной Украине*. 1999. № 4. С. 38.

⁴⁵ Arkadii Burstein, Interview 46564, Part 1.

Радянська влада надавала певні національно-культурні права, однак водночас уживала заходів із радянізації та секуляризації місцевої громади, запроваджуючи нові культурно-політичні інституції, а з кінця 1930-х і зовсім закриваючи сакральні єврейські заклади.

Наперекір атеїстичній політиці радянської влади соболівські євреї намагались по змозі дотримуватись юдейських традицій: ходили до синагоги на свята і в шабат, використовували спеціальний посуд, мали шойхета в містечку. За спогадами місцевих українців, у радянський час на першому поверсі двоповерхового будинку навпроти хедеру соболівські євреї разом випікали мацу до свят. За євреями, які вступили до комуністичної партії, був особливий нагляд із боку радянської влади та громади. Родина Беті Шерман перестала ходити до синагоги через главу сім'ї Занвела, який вступив до компартії⁴⁶.

Уже наприкінці 1920-х радянська влада почала підважувати місце синагоги в містечку. Влітку 1928 р. соболівська нацрада ухвалила рішення провести капітальний ремонт у синагозі і перетворити будівлю на культурний центр⁴⁷. Невідомо, чи це сталось, але вже у другій половині 1930-х синагогу розібрали⁴⁸.

Також наприкінці 1920-х рр. у Соболевці було запроваджено єврейську трудову школу, або єврейський пункт «лікнепу» (ліквідації неписьменності)⁴⁹. Він діяв при єврейській школі, керівницею була вчителька М. Лейнер (ім'я невідоме)⁵⁰. У 1937 році навчання у соболівській єврейській школі перевели на українську мову, а незабаром школу закрили. Пізніше у її приміщенні відкрили дитячий будинок⁵¹, який у часи Другої світової війни став місцем прихистку для єврейських дітей Черкащини.

⁴⁶ Betia Sherman. Interview 43983. Visual History Archive, USC Shoah Foundation Institute, 3 Parts (Part 1).

⁴⁷ ДАВіО. Ф. Р-864 (Соболівський районний виконавчий комітет Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів). Оп. 1. Спр. 8. Арк. 55 зв., 61-64.

⁴⁸ Arkadii Burstein, Interview 46564, Part 1.

⁴⁹ ДАВіО. Ф. Р-864. Оп. 3. Спр. 42. Арк. 35.

⁵⁰ Трахтенберг Л. Соболевка. С. 37.

⁵¹ Там само.

Біля будинку нацради був клуб, де працювала бібліотека, показували кіно, зокрема радянські пропагандистські фільми («Шукачі щастя» 1936 р. про переселення євреїв на далекий схід Росії, «Чапаєв» 1934 р., «Ленін у 1918 році» 1939 р.). З початку 1920-х у соболівському клубі виступав єврейський драматичний театр, у якому грали місцеві актори і акторки⁵².

У 1930-х роках у містечку діяв «Торгзін»⁵³, завдяки якому містяни і селяни могли вимінювати речі на їжу у роки Голодомору⁵⁴. У голодні 1930–1933 рр. багатьом соболівським євреям і українцям також допомагав місцевий хлібороб Шая Тетельбойм⁵⁵. Утім, ані Голодомор, ані політичні переслідування та депортації кінця 1930-х не оминули єврейську, українську та польську громади містечка. Чисельність євреїв значно зменшилась порівняно з початком ХХ ст. Напередодні Другої світової війни у 1939 р. у Соболівці проживали 434 євреї. Окрім євреїв і українців, у селі мешкала невелика кількість поляків (46 осіб) і росіян (43 особи). У районному центрі – містечку Теплику – проживали 1233 євреї⁵⁶.

ПОЧАТОК ВІЙНИ І ДИЛЕМИ (НЕ)ЕВАКУАЦІЇ ЄВРЕЙСЬКИХ ГРОМАД

Після нападу Німеччини на Польщу 1 вересня 1939 р. почалася Друга світова війна. Згідно з таємним протоколом до пакту Молотова – Ріббентропа від 23 серпня 1939 р., більшість те-

⁵² Історія сільських бібліотек. URL: http://teplyk-biblioteka.edukit.vn.ua/krayeznavstvo/istoriya_siljskih_bibliotek/; Betia Sherman, Interview 43983, Part 1.

⁵³ Всесоюзна контора з торгівлі з іноземцями, існувала в СРСР у 1931–1936 рр.

⁵⁴ Lubov Khmel'nitskaia, Interview 31954, Part 1.

⁵⁵ Lidiia Honcharuk. Interview 49325. Visual History Archive, USC Shoah Foundation Institute, 4 Parts (Part 1).

⁵⁶ РГАЭ. Ф. 1562. Оп. 336, Д. 966–1001, 256–427.

риторій західної Волині та східної Галичини, що належали до Польщі, відійшли до складу СРСР. 22 червня 1941 р. почалась німецько-радянська війна. Як глобальні політичні події загалом і дискримінація та переслідування євреїв на окупованих Німеччиною територіях зокрема сприймалися на локальному рівні двох українських містечок, яку роль у цьому відіграла офіційна інформаційна політика Союзу — питання, які за браком джерел можна розкрити лише дуже фрагментарно.

Жителі Райгорода, з одного боку, не мали достатньо інформаційних ресурсів, із яких могли би брати інформацію про зовнішню політику: небагато людей виписували газети і мали радіо, а електрика взагалі була лише на залізничній станції і в школі. З іншого боку, в інформаційному просторі була монополія радянської патріотичної пропаганди. Ось як коментує її роботу напередодні німецької окупації місцева мешканка Раїса Страшна:

«— Чи знали Ви про те, що йде війна в Європі?»

— Так, аякже. Ми все знали, ще коли уклали договір з німцями. Ми взагалі думали, що ніколи війни не буде: Радянський Союз такий могутній. Нас переконували, нас просто переконували. А ми так і думали»⁵⁷.

У містечку був агітатор Зіся (прізвище невідоме), який напередодні окупації запевняв, що євреїв не переслідуватимуть: *«Не може бути, щоб влада знищувала людей»*. І навіть після нападу Німеччини на Радянський Союз він доводив жителям Райгорода, що немає за що переживати, оскільки *«ця війна ненадовго»⁵⁸*.

У Соболівці була схожа ситуація, хоча створені у міжвоєнний період радянські просвітницькі інституції висвітлювали деякі аспекти війни та німецької окупації Європи напевно ширше, ніж у Райгороді. Соболівські євреї передплачували і читали газети, зокрема «Радянську Україну» і місцеву районну єврейську газету. Однак Бетя Шерман, чия родина передплачувала обидві ці газети, згадувала, що війна прийшла

⁵⁷ Raisa Strashnaia, Interview 39774, Part 2.

⁵⁸ Efim Shteiner, Interview 26144, Part 1.

до них неочікувано швидко: «Коли війна почалася в Іспанії, коли Молдова перейшла, не знаю, не пам'ятаю, до нас чи до румунів, загалом всі ці події розбирали. І, звичайно, чекали, що щось має бути, щось буде. Але не думали, що це так швидко»⁵⁹.

Електрику в Соболівці провели задовго до початку війни: з 1926 р. центр містечка освітлювали ліхтарі⁶⁰. Соболівчани мали можливість слухати радіо вдома. Аркадій Бурштейн, у родині якого електрика з'явилась напередодні війни, згадував, звідки його сім'я брала інформацію про тогочасну міжнародну ситуацію: «Писали у газетах. Говорили по радіо. Була Фінська війна. Я це добре пам'ятаю, Фінську кампанію 1940 року. [...] Знали, ми знали, що в Німеччині розвивається фашизм, що Гітлер прийшов до влади»⁶¹.

Перед війною у кіноклубі цукрового заводу ще встигли показати декілька радянських фільмів про становище німецьких євреїв після приходу до влади у Німеччині Націонал-соціалістичної робітничої партії (зокрема стрічки «Сім'я Оппенгеймів» 1939 р. і «Професор Мамлок» 1938 р.). Утім, кінематограф не допоміг реалістично передбачити майбутнє єврейського містечка. Соболівчанка Любов Хмельницька згадувала, що для неї художні фільми були єдиним джерелом інформації про сучасну політику німців: «Це я перед самою війною дивилася. Але щоб так подумати, що це з нами може статися, що нас можуть вбивати... Ми навіть не могли подумати про це»⁶².

Від осені 1939 р. у Соболівці близько року перебували євреї, які тікали з окупованої німцями частини Польщі. Їм надавали житло в районі цукрового заводу. Місцеві євреї допомагали біженцям одягом і продуктами. Діти місцевих і польських євреїв разом навчались у школі, дружили. Однак, як свідчать спогади місцевих мешканців, досвід польських євреїв не мав великого, масового впливу на поінфор-

⁵⁹ Betia Sherman, Interview 43983, Part 1.

⁶⁰ Трахтенберг Л. Соболевка. С. 37.

⁶¹ Arkadii Burstein, Interview 46564, Part 2.

⁶² Lubov Khmel'nitskaia, Interview 31954, Part 2. Любов згадувала про кінофільм «Сім'я Мамлоків», назва якого вочевидь склалася в її пам'яті з двох згаданих: «Сім'я Оппенгеймів» і «Професор Мамлок».

мованість містян про нацистську загрозу⁶³, вони не могли співвіднести побачене та почуте зі своїми життями.

Звісно, соболівські і райгородські євреї розуміли, що триває війна, однак не вважали, що вона становить для їхніх громад потенційну загрозу. І не останньою чергою через недостатнє державне інформування про націонал-соціалістичну політику німців у перші роки Другої світової війни (напередодні німецько-радянської війни).

Інформаційна політика Радянського Союзу сильно вплинула на більшість євреїв Райгорода і Соболівки, які довгий час сумнівались або й узагалі не хотіли виїжджати навіть після 22 червня 1941 р., попри бомбардування залізничних станцій у рідних містечках і розповіді євреїв, які тікали з уже окупованої німцями західної частини України. Багато місцевих євреїв були впевнені в силі радянської армії і не вірили в те, що німці можуть убивати євреїв, а держава як така — розправляється із мирним населенням. Деякі мали позитивне уявлення про німців часів Першої світової війни, зокрема знали про післявоєнний демократичний період у Веймарській республіці, як-от Шая Тетельбойм, батько соболівчанки Лідії Гончарук (уроджена Лея Тетельбойм): *«Я просила папу: “Давай будем евакуіроватись”. Папа каже: “А чо будем евакуіроватись? Знаєш, в Німеції, у німців раньше був якийсь правітель, шо люди багато жили і мали собственність. Ви євреї”. І він не хотів евакуіроватись. І потом вже жалів»*⁶⁴.

Деякі євреї не змогли залишити рідні домівки через бідність, бо елементарно не мали чим виїхати, а також боялись померти в евакуації від голоду. Певна кількість євреїв устигла втекти від німецької окупації з різних місцевостей України, а подекуди і з інших країн, однак опинились під час окупації у Райгороді і Соболівці.

Дехто готувався до евакуації, однак не встиг виїхати, як-от сім'я Фіри Кельманської (уроджена Стрижевська) із Соболівки: *«Вже було пізно евакуюватись. [...] Ми вже сіли у візки. Тільки-но піднялися нагору — люди вже їдуть назад, які хо-*

⁶³ Lubov Khmelniiskaia, Interview 31954, Part 2; Arkadii Burstein, Interview 46564, Part 2.

⁶⁴ Lidiia Honcharuk, Interview 49325, Part 2.

тіли евакуюватися. І кажуть: “От німці вже стріляють, чуєте?”. І ми повернулися назад, і ми залишилися. [...] Залишилися в Соболівці на загибель»⁶⁵. Деяким студентам, які повертались додому після навчання в перший місяць літа, також забракло часу та/або грошей, щоб виїхати і вивезти родину.

Очевидно, що головною причиною непевного становища єврейських громад було те, що радянська влада не втілювала жодної стратегії порятунку, взагалі не вживала заходів з евакуації для євреїв, які були приречені до загибелі у разі нацистської окупації. Влада намагалася евакуювати лише промислово інфраструктуру та її співробітників. Відомо, що у Соболівці вивозили працівників пошти, потужності та робітників цукрового заводу⁶⁶, у Райгороді — персонал станції і кар'єру. Деякі молоді райгородські євреї встигли виїхати на останньому евакуаційному потязі у східному напрямку. А вже в липні 1941 р. радянські війська підірвали у Райгороді залізничний міст через річку Райку⁶⁷, щоб уповільнити наступ німців.

Немає точних даних, скільки євреїв залишились у містечках, скільки зуміли евакуюватись, а скількох мобілізували до війська. Щонайменше 100 євреїв Райгорода, переважно люди поважного віку і матері з дітьми, і 400 євреїв Соболівки потрапили під німецьку окупацію.

НІМЕЦЬКО-РУМУНСЬКА ОКУПАЦІЯ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ: РЕГІОНАЛЬНА СПЕЦИФІКА

Із початку липня 1941 р. армія вермахту наступала на Вінницьку область. 22 липня німці увійшли до Райгорода. Через шість днів, 28 липня, німецькі війська захопили Соболівку.

⁶⁵ Fira Kelmanskaya, Interview 11922, Part 1.

⁶⁶ Lidiia Honcharuk, Interview 49325, Part 2.

⁶⁷ Raisa Strashnaia, Interview 39774, Part 2; Efim Shtainer, Interview 26144, Parts 1-2.

Область швидко окупували німецькі та румунські війська — до 29 липня 1941 р.

Румунія брала участь у нападі на Радянський Союз разом із Німеччиною і сподівалася повернути втрачені в 1940 р. провінції північної Буковини, Бессарабії та північної Трансільванії. Оскільки північна Трансільванія залишилася за Угорщиною, Румунія отримала територію між річками Дністер і Південний Буг. 19 серпня 1941 р. під румунську цивільну адміністрацію як Губернаторство «Трансністрія» перейшли зокрема території південної частини Вінницької області, разом з Одеською та частиною Миколаївської області (правобережжям Бугу), при цьому остаточний правовий статус цієї території мали визначити лише в майбутньому⁶⁸.

Річка Південний Буг стала природним кордоном між двома окупаційними адміністраціями. Оскільки Вінницьку область було поділено між німецькою і румунською зонами окупації, у цих частинах були регіональні особливості окупаційної політики загалом і антиєврейської політики зокрема.

Лівобережжя Південного Бугу, а з ним і північна частина Вінницької області, залишилось під німецькою окупацією. У липні — жовтні 1941 р. тут діяла німецька військова окупаційна адміністрація: життям у селах і містах регіону керували німецькі військові комендатури. Для організації військового управління німці зберегли радянський адміністративно-територіальний поділ: Райгород тоді належав до Немирівського району, а Соболівка — до Теплицького. У той час уже почались перші масові вбивства євреїв і радянських військовополонених⁶⁹.

Із 20 жовтня 1941 р. лівобережжя Південного Бугу стало частиною генеральної округи «Житомир» Райхскомісаріату

⁶⁸ Burmistr Svetlana. Transnistrien. Wolfgang Benz, Barbara Distel (Hrsg.). *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Band 9: Arbeitserziehungslager, Ghettos, Jugendschutzlager, Polizeihaftlager, Sonderlager, Zigeunerlager, Zwangsarbeiterlager. München 2009, S. 390–416.

⁶⁹ Лауер Венді. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні. Київ : Зовнішторгвидав України; Український центр вивчення історії. Голокосту, 2010. С. 50–93.

Україна (німецької зони цивільної окупаційної адміністрації) і було поділено на вісім округ (гебітів): Літинську, Калинівську, Вінницьку, Козятинську, Немирівську, Гайсинську, Іллінську і Монастирищенську⁷⁰.

Райгород опинився у складі Ситковецького району Немирівської округи, прямо на кордоні із Трансністрією. Посаду гебітскомісара тут обійняв камерадшафтсфюрер Герберт Зіттіг.

Соболівка у складі Теплицького району відійшла до Гайсинської округи, також неподалік «німецько-румунського» кордону. Гайсинським гебітскомісаром став красляйтер Гайнріх Бехер, гебітсфюрером СС і поліції — лейтенант жандармерії Отто Поссельт⁷¹. Через належність до різних військових комендатур, а згодом округ, процеси геттоїзації і масові вбивства єврейських громад у Райгороді та Соболівці відбувались різними темпами.

Використання примусової праці євреїв на будівництві транзитної дороги IV (Durchgangsstrasse IV, DG IV) вплинуло на регіональну специфіку, динаміку і географію Голокосту. Адже єврейських працівників постійно переміщували на роботи до інших таборів у різних населених пунктах. Для євреїв, які перебували або потрапляли до німецької окупаційної зони, у Трансністрії було більше шансів вижити. Хоча в численних таборах і гетто їм доводилось стикатися із безнадійним голодом, виснажливими хворобами та іншими формами насильства, у Трансністрії переважно не проводили масових розстрілів. Однак німці неодноразово привозили групи євреїв із румунської до німецької зони окупації на примусові роботи, причому тих, хто, на думку німців, був нездатний працювати, вбивали — відразу або пізніше.

⁷⁰ Круглов А., Уманский А., Шупак И. Холокост в Украине: Рейхскомисариат «Украина», Губернаторство «Транснистрия». Дніпро : Український інститут изучения Холокоста «Ткума»; ЧП «Лири ЛТД», 2016. С. 33. Декілька західних районів відійшли до генеральної округи «Волинь — Поділля» у складі Барської округи.

⁷¹ Круглов А. И. Уничтожение еврейского населения в 1941–1944 гг. Могилев-Подольский, 1997. С. 26.

Бетя Ройтман, уціліла соболівчанка, яка працювала в декількох таборах, зокрема в райгородському, з пам'яті відтворила пісню, яку співали євреї у німецьких таборах примусової праці на будівництві транзитної дороги IV. Ця пісня виразно демонструє перспективи й досвід євреїв по різні боки річки Буг.

I

Шумлять дерева,
Палахкотить та горить,
Падають жертви від гітлерівських рук.

Ой з висоти, як же так, чому мовчиш, Боженьку,
До цього убивці...
Де Твоє співчуття?
Подивись, Всевишній, поглянь зверху,
Зверни погляд на Твоїх євреїв
І припини вже цю різню,
І нехай уже це закінчиться!

II

Малесеньких діточок від материнських грудей —
Відривають, ріжуть їх, викидають їх на сміття.

III

Вислухайте нас, євреї з іншої сторони ріки,
Ми вас дуже просимо — візьміть нас до себе,
Ми задовольнимся маленьким шматочком хліба,
Аби тільки не дивитись в очі смерті.

IV

На кладовищі віє північний вітер,
Люди лежать у могилах, наче собаки⁷².

Голокост у Райгороді і Соболівці мав свої особливості. Історії багатьох українських євреїв Вінницької області були пов'язані з декількома гетто й таборами регіону, як у німецькій зоні окупації, так і в румунській. Водночас є згадки про німецьких євреїв, депортованих із Румунії та з окупованих Румунією територій сучасної України та Молдови до насе-

⁷² Трахтенберг (Вайсбурд) Рита. Пісню убить нельзя! Подольський єврейський альманах. 2011. № 7. С. 48–51 (переклад українською Марії Гончаренко-Шуберт).

лених пунктів німецької зони окупації. Зокрема, батьки поета Пауля Целана із Чернівців загинули у таборі в с. Михайлівка (північніше Немирова). Румунсько-єврейський художник Арнольд Дагані задокументував у щоденнику і картинах свій досвід виживання у Михайлівському таборі.

Доля, імена та місця вбивств більшості німісцевих євреїв залишаються невідомими, оскільки німецька і румунська влади майже не вели документації. Німісцеві євреї мали ще менше шансів вижити, не маючи змоги повернутись до Трансністрії або додому, не знаючи мови й топографії та не маючи знайомих поміж місцевих мешканців.

1941 РІК: ГЕТТОІЗАЦІЯ, ЕКСПЛУАТАЦІЯ І ПЕРШІ РОЗСТРІЛИ МІСЦЕВИХ ЄВРЕЇВ

Дискримінація і вбивства євреїв на окупованій німцями території Вінницької області почались одразу після встановлення військової адміністрації. З вересня 1941 р. масові вбивства в області набули більш систематичного характеру. Перша хвиля насильства тривала до весни 1942 р.⁷³ Масові вбивства проводили підрозділи поліцейського полку «Південь» і 304-го поліцейського батальйону, які з 4–5 вересня перебували у Вінниці, а з 6–19 вересня 1941 р. — у Гайсині⁷⁴.

Створення гетто в Райгороді

Передові військові частини німецької армії увійшли до Райгорода 22 липня 1941 р., і солдати одразу почали відкри-

⁷³ Pohl Dieter. The murder of Ukraine's Jews under German military administration and in the Reich Commissariat Ukraine. *The Shoah in Ukraine: history, testimony, memorialization* / edited by Ray Brandon and Wendy Lower. Bloomington : Indiana University Press, 2008. P. 41.

⁷⁴ Круглов А., Уманский А., Щупак И. Холокост в Украине. С. 41.

то демонструвати свої антисемітські наміри. Раїса Страшна пригадувала перші дні:

«Я вийшла з сестрою, то вони на сестру: “Юде, юде, юде”. Показували пальцем. І нам відразу жахливо стало. Так стало страшно. Гидко. Ми вже боялися навіть виходити. Боялися. А ось ці німці, що одразу зайшли, вони йшли своїм шляхом. Їхали мотоциклами. Так вони казали: “Юде, там ідуть ззаду, вони розправляться з вами. Ми не чіпаємо”»⁷⁵.

Після того, як передові загони поїхали, у селі декілька днів були затишшя і безвладдя. Приблизно за тиждень або два німці підпорядкували Райгород Немирівській військовій комендатурі (ортскомендатурі). Вони сформували органи допоміжної поліції із місцевого неєврейського населення і призначили сільського старшину — Івана Бондаря. За спогадами Раїси Страшної, яка з родиною потрапила під німецьку окупацію, цей чоловік у міжвоєнний час переховався від радянської влади, а в селі з'явився, коли прийшли німці. Його брат Йосип Бондар, вантажник на залізничній станції, очолив підрозділ допоміжної поліції.

Одним із завдань поліцейських були виявлення і реєстрація євреїв, а у подальшому вони долучалися до розстрілів: конвоювали та охороняли периметр поблизу місць розстрілів, затримували втікачів і подеколи стріляли в них. Одним із мотивів місцевих, які долучались до окупаційної поліцейської служби — шуцманшафтів, були прагматичні міркування: захистити та забезпечити себе або свою родину економічно. Деякі службовці, які відчули безкарність ситуації, жорстоко знущалися над євреями — їхніми сусідами, колегами, однокласниками. У Райгороді серед таких поліцейських був однокласник Раїси Страшної — Володимир Павлічук⁷⁶, а особливою жорстокістю вирізнявся комендант⁷⁷.

⁷⁵ Raisa Strashnaia, Interview 39774, Part 2.

⁷⁶ Точне написання прізвища перевірити не вдалося. За даними історика Андрія Усача, одним із райгородських поліцейських був Павлічук Григорій Денисович, 1905 р. н., заарештований 1946 р., але звільнений.

⁷⁷ Raisa Strashnaia, Interview 39774, Part 2.

У Немирівській окрузі, до якої належав Райгород, геттоїзація розпочалась ще за військової адміністрації. Зокрема у Немирові і Вороновиці німці спершу організували юденрат⁷⁸, а у серпні 1941 р. почали створювати гетто⁷⁹.

Той факт, що гетто у Райгороді, Вороновиці й Немирові створили раніше, порівняно з іншими місцевостями у цьому регіоні, міг бути пов'язаний із потребами німців у примусових працівниках на кар'єрі, вантажниках на залізниці тощо. Адже з вересня 1941 р. розпочалося будівництво транзитної дороги IV, зокрема на відтинку в дистрикті «Галичина»⁸⁰.

На початку окупації у серпні 1941 р. допоміжна поліція провела реєстрацію, щоб виявити євреїв серед місцевого населення. Євреїв зобов'язали носити пов'язки на руках і нашивки спереду та ззаду із жовтими зірками Давида як розпізнавальний знак⁸¹.

Приблизно в середині серпня 1941 р. всіх євреїв Райгорода зібрали на центральній площі й змусили переселитися до гетто, за межі якого виходити заборонили. Територія гетто охоплювала декілька будинків (за словами очевидців, близько восьми), в яких раніше жили єврейські родини, у центрі колишнього штетла, в районі ринку. До одного бу-

⁷⁸ Юденрат — єврейський адміністративний орган самоврядування в гетто, який мав збирати «контрибуцію» з євреїв і стежити, щоб місцеві євреї виконували німецькі накази.

⁷⁹ Про цю особливість зазначено в енциклопедії Меморіального музею Голокосту США: *Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945. Vol. II. Part B / general editor Geoffrey P. Megargee, volume editor Martin Dean, contributing editor Mel Hecker. Bloomington and Indianapolis : Indiana University Press ; The United States Holocaust Memorial Museum, 2012. Pp. 1550–1551, 1577–1579.* Утім, треба обережно ставитись до деяких даних, наведених у цій енциклопедії. Зокрема у виданні помилково зазначено, що Райгород належав до румунської зони окупації (р. 1571). Те, що процеси геттоїзації і створення юденратів у Немирівській окрузі відбувались від серпня, тобто за військової адміністрації, підтверджують також свідчення очевидців із Райгорода.

⁸⁰ Angrick Andrej. *Annihilation and Labor: Jews and Thoroughfare IV in Central Ukraine. The Shoah in Ukraine: history, testimony, memorialization / edited by Ray Brandon and Wendy Lower. Bloomington : Indiana University Press, 2008. P. 194.*

⁸¹ Raisa Strashnaia, Interview 39774, Part 2.

динку селили по п'ять–шість сімей. Гетто охороняли німці і допоміжна поліція із місцевого населення. За невиконання правил поліція була «порушників».

Спершу гетто не було огорожене, і українські сусіди могли допомагати невірникам гетто, щонайменше харчами. Однокласниця Раїси Страшної із сусіднього села Остолопів (сьогодні с. Червоне) приносила їй сім'ї продукти й навіть заходила у дім, де вони жили⁸².

Згодом німці посилили охорону гетто. За спогадами Леоніда Едельштейна, вони огородили територію колючим дротом «у два метри заввишки» і поставили наглядові башти. Навпроти воріт, перед будівлею, де жив комендант (а раніше єврейська родина коваля), побудували шибеницю, на якій був напис: «Кожен, хто надумає тікати, — ось що його чекає»⁸³.

Бранці голодували, адже були ізольовані від сільської інфраструктури. Мама Раїси Страшної інколи прокрадалась на базар, що був поруч, і вимінювала власні речі або одяг на продукти, за що одного разу місцева допоміжна поліція її схопила і посадила до підвалу. Декілька євреїв-фахівців жили вдома і допомагали продуктами родичам, однак потім їх також переселили до гетто⁸⁴.

Будинок у центрі містечка, у якому народився Леонід Едельштейн і де у міжвоєнний час працював буфет, також потрапив у кільце гетто. Леонід розповів, що його дідусь Елик заздальгідь, ще напередодні окупації, змайстрував «секрет» у домі: маленьку комору поміж двох стін, до якої можна було спуститись драбиною із горища. Про цей сховок знала лише родина Нирдинських-Едельштейнів. Згодом вони переховувались у селі Вища Кропивна, відтак місцева поліція повернула всіх назад до Райгорода, де вже було гетто. Тільки діда Елика, який мав роботу в селі, залишили. Так Леонід потрапив до батьківської хати, і певний час його сім'я мала доступ до схованих у «секреті» продуктів⁸⁵.

⁸² Raisa Strashnaia, Interview 39774, Part 2.

⁸³ Leonid Edelshtein, Interview 28493, Part 2.

⁸⁴ Efim Shteiner, Interview 2614, Part 2.

⁸⁵ Ibid., Part 3.

Насилля і праця в райгородському гетто

Створивши гетто у Райгороді, німці одразу змусили євреїв виконувати примусову працю. Спершу їх відправляли прибирати, мити підлогу і готувати приміщення для заселення окупантів, чистити дороги, виконувати вуличні та «брудні» роботи. Наприкінці літа 1941 р. німці посилили охорону гетто й почали регулярно використовувати євреїв у Райгороді на важких роботах — у кар'єрі з видобутку граніту неподалік залізничної станції «Самчинці». Імовірно, тому вцілілі євреї, місцеві і з сусідніх населених пунктів, називали після війни у своїх спогадах гетто Райгорода робочим табором, якого на той момент формально ще не існувало. На кар'єрі працювали також українці, однак для них це була частково добровільна й оплачувана праця із перервами на обід⁸⁶.

Перші масові вбивства євреїв у Райгороді відбулись приблизно в цей самий час, наприкінці літа. Леонід Едельштейн після війни згадував, що це сталось наприкінці — у другій половині серпня 1941 р.: *«Раптом нас підняли вранці всіх о шостій ранку. І почали нас [шикувати] дві черги. Ті, які здорові — ліворуч. Літні люди, діти — всіх праворуч. І нас усіх забрали знову на роботу в цей кар'єр. Але коли ми йшли, ми побачили, що стояло десь три машини, такі відкритого типу. І стояли такі здорові-здорові німці, есесівці. У них отак от рукави були закачані. Єдине, що я бачив, у них ось цей череп і такі хрести. Виявилось, що вони чекали на цю колону. Їх вивели за село. [...] І там ліс. Там уже була готова яма. І там їх усіх розстріляли. Це був перший розстріл».*

Тоді німці убили бабусю Лею і маленьку сестру Леоніда Полю. Леонід із мамою потрапив у колону до працездатних⁸⁷. Як свідчили очевидці, перші масові розстріли євреїв у Райгороді вже були орієнтовані на відбір і використання євреїв як примусових робітників.

⁸⁶ N. N., Interview № 1016. Yahad-In Unum Archive.

⁸⁷ Leonid Edelshtein, Interview 28493, Part 2.

Збереглись свідчення колишніх єврейських робітників із інших населених пунктів окупованої німцями Вінницької області. Їх уже восени 1941 р. німці вивозили до Райгорода на примусові роботи. Євгенія Брунфер (уроджена Євгенія Фарфель) із Ладижина пережила чотири табори примусової праці на будівництві автошляху IV — Теплик, Райгород, Брацлав, Тарасівку і знову Теплик. Війна застала дівчину у домі батьків у Соболівці. Спершу її відправили до табору в Теплик, відтак до Райгорода: *«Там був кам'яний кар'єр, і ми працювали там на кам'яному кар'єрі. Там уже було багато євреїв. Зігнали ще з інших місць і все. Працювали дуже там тяжко. Там треба було землю відкопувати, бо внизу каміння було, а зверху — земля. Кожному дали кирку та лопату. І ми землю викидали, добували цей камінь. А потім цей камінь вже чоловіки вантажили. Там станція Самчинці в Райгороді. Вагони підходили туди, і чоловіки вантажили цей камінь»*. Жінка пригадувала, що тоді вони жили в конюшнях на території колгоспу⁸⁸. У 1942 році їй удалось втекти до гетто в Бершаді, що було в румунській зоні окупації.

Песя Грінберг із Немирова також розповідала, що восени 1941 р. її та інших тамтешніх євреїв пішки погнали до Райгорода (понад 20 км), де вони працювали на кар'єрі, вантажили каміння і де вже було багато єврейських примусових робітниць і робітників⁸⁹. Утім, ця група людей жила не в колгоспі, а в школі, де пізніше німці організували табір: *«Там, у тому таборі, у Райгороді, нас було 600 із чимось чоловік. Усіх вибили, нас лишилося 26. Так нас загнали вже сюди до табору (до Брацлава. — Н. Д.)»*.

Райгородець Леонід Едельштейн також засвідчив, що у листопаді 1941 р. всіх людей, придатних до праці, відпра-

⁸⁸ Brunfer Evgeniia, Interview 38748. Visual History Archive, USC Shoah Foundation Institute, 4 Parts (Part 1).

⁸⁹ Pesya Greenberg, Interview 39589. Visual History Archive, USC Shoah Foundation Institute, 5 Parts (Parts 2, 3). Свідки подій розповідали, що жінок у робочих таборах було більше, ніж чоловіків, див. зокрема: Bronislava Klauz, Interview 40612. Visual History Archive, USC Shoah Foundation Institute, 6 Parts (Part 3). Утім, це питання потребує додаткового прицільного вивчення.

вили пішки до Брацлава, що був у румунській зоні окупації через річку Південний Буг. Там імовірно почалась підготовка до створення табору будівельної фірми «Дорман» (AG Dohrmann), яка діяла і в Райгороді⁹⁰. Приблизно в цей самий час до райгородської школи зігнали військовополонених⁹¹. Очевидно, що наявної робочої сили у Райгороді було недостатньо.

Перша хвиля розстрілів у Гайсинському окрузі, що зачепила і Райгород, тривала з літа до осені 1941 р. Це підтверджують і спогади Леоніда Немировського, який пробув у гетто з серпня — вересня 1941 р. до січня — лютого 1942 р. Він був свідком двох масових страт, яких йому, тоді 12-річному хлопчику, вдалось уникнути завдяки знанню їдишу. Леонід перекладав команди німецьких бригадирів українським і єврейським робітникам, тож комендант кар'єру, який потребував перекладача для ефективної роботи, пильнував, щоб хлопчика не розстріляли⁹².

Єфим Штейнер, якого вже восени 1941 р. відправили з Райгорода до табору в Краснопілці, також підтвердив у спогадах, що наприкінці серпня — на початку вересня в Райгороді відбувся масовий розстріл. За його свідченнями, тоді у райгородському лісі розстріляли і місцевих євреїв, і євреїв із інших населених пунктів, зокрема з Немирова: *«Через два, через три дні чи через тиждень (після створення гетто. — Н. Д.) відбір відбувся. Усіх дітей маленьких, старих, всіх — убик. Приїхали машини. Машини завантажені були, з євреями. Теж із літніми, кілька машин. [...] У Райгороді. Приїхали, доповнили. І відвезли до лісу. А там була яма вирита і ось розстріляли»*⁹³. Тоді німці убили щонайменше 14 родичів Єфима Штейнера, серед яких 12 дітей його рідно-

⁹⁰ Leonid Edelshtein, Interview 28493, Part 2.

⁹¹ Pesya Greenberg, Interview 39589, Parts 2, 3; Leonid Edelshtein, Interview 28493, Part 3.

⁹² Немировський Л. «Я не можу розповісти про все погане: в мене не витримують нерви». Подільський єврейський альманах. 2023. № 14. С. 99.

⁹³ Efim Shteyner, Interview 2614, Part 2.

го дядька Аврума Штейнера. Того дня вбили також Наума Мостового з Немирова⁹⁴.

Період з осені 1941-го до весни 1942 р. задокументовано найменше. На основі поодиноких спогадів очевидців неможливо повноцінно з'ясувати і зафіксувати злочини німецьких окупантів і місцевої допоміжної поліції в Райгороді, зокрема точні дати, прізвища виконавців убивств, кількість та імена жертв. Деякі з уцілілих євреїв згадували, що в той час вони працювали у Райгороді на фірму «Дорман», яка мала стосунок до перших масових розстрілів⁹⁵. Імовірно це була та сама приватна будівельна фірма «Дорман», якій із весни — літа 1942 р. підпорядковувались табори у Гайсині, Тарасівці, Михайлівці та Вороновиці⁹⁶.

Напевне можемо сказати, що в 1941 р. німці провели щонайменше дві масові страти в райгородському лісі. Перша відбулась невдовзі після окупації містечка, приблизно наприкінці літа — на початку осені; тоді вбили більшість райгородських євреїв. Друге масове вбивство сталося орієнтовно наприкінці осені 1941 р. Серед жертв були як місцеві райгородські євреї, так і євреї з інших населених пунктів Вінничини, зокрема з Немирова і Ладижина.

За спогадами свідків, євреїв і місцевих селян змушували копати яму на околиці лісу східніше Райгорода. Околиця лісу стане місцем регулярних — щонайменше шести — масових вбивств до кінця німецької окупації. Це пояснює те, чому кілька різних наявних післявоєнних свідчень по-різному розповідають про підготовку та реалізацію окремих вбивств.

Частина євреїв, які пережили перші розстріли, лишились зимувати в райгородському гетто. Здатних виконувати роботи в січні — лютому 1942 р. відправили до робочого табору

⁹⁴ Efim Shtainer, Interview 2614, Part 2.

⁹⁵ Немировский Л. Р. Рожденные страдать? С. 142; Leonid Edelshtein, Interview 28493, Part 2.

⁹⁶ Немировский Л. «Я не могу рассказать...». С. 98–99. Леонід назвав ім'я коменданта кар'єру — Ганс (прізвище невідоме) і прізвище коменданта гетто — Юпп (ім'я невідоме). Див. також: Круглов А., Уманский А., Щупак И. Холокост в Украине. С. 68; <https://www.dohrmann.de/unternehmensgruppe/geschichte/1937-1945>

в м. Брацлав, зокрема райгородця Леоніда Немировського⁹⁷. У Брацлаві знову були потрібні примусові робітники: окрім фірми «Дорман», тут почала працювати німецька будівельна корпорація «Штюр, Гьорст і Юссен» (Stöhr KG Horst und Jüssen) і було створено другий табір примусової праці⁹⁸.

Дискримінація і експлуатація євреїв Соболівки

28 липня 1941 р., через кілька днів після окупації Райгорода, німці зайшли до Соболівки. Перші кілька днів у селі базувались передові військові частини, які не чинили антиєврейського насилля, однак, за спогадами містян, і не приходували від єврейської громади антисемітських намірів німецьких окупантів: *«Ось ми підемо, ми йдемо далі, ми рухаємося на фронт, а коли прийдуть ці з жовтими, коричневими комірами, гестапо, ось тоді вам зроблять капут»*⁹⁹.

Згодом у Соболівці почала діяти військова окупаційна адміністрація. Німці сформували органи допоміжної поліції із місцевого неєврейського населення і призначили сільського старосту — Червонного (ім'я невідоме), колишнього робітника цукрового заводу¹⁰⁰. Німецька комендатура розмістилась у приміщенні цього заводу, а комендант поселився неподалік.

Комендатура допоміжної поліції розташувалась у будівлі нацради. Комендантом поліції став Йосип Венгр, поліцейськими — Білаш Костя, Лисанюк та Бойко (імена невідомі, останній — не соболівчанин)¹⁰¹. Поліцейські мали виявляти

⁹⁷ Немировский Л. Р. Рожденные страдать? С. 142.

⁹⁸ Виснажених примусових робітників із Брацлава 1 січня 1942 р. відправили до табору в селі Печера. Як уже зазначено, в румунській зоні окупації не було масових розстрілів, однак бранці табору в Печері, не маючи жодних умов для життя, масово помирили від голоду, спраги і хвороб (Круглов А., Уманский А., Щупак И. Холокост в Украине. С. 76).

⁹⁹ Arkadii Burstein, Interview 46564, Part 2.

¹⁰⁰ Ibid.; Lidiia Honcharuk, Interview 49325, Part 3.

¹⁰¹ Це міг бути Іван Степанович Бойко, 1904 р. н., із с. Кожухівка Теплицького району, засуджений у 1944 р. на 10 років (інформацію надав історик Андрій Усач); Arkadii Burstein, Interview 46564, Part 2; Lidiia Honcharuk, Interview 49325, Part 2; Betia Sherman, Interview 43983, Part 2.

і реєструвати євреїв, а в подальшому долучались до організації розстрілів (конвоювали євреїв на страти, охороняли периметр поблизу місць розстрілів, затримували євреїв, які намагалися втекти), за бажанням або наказом могли бути присутні під час страт і виконувати розстріли. Комендатура районної допоміжної поліції розміщувалась у Теплику, де був районний пункт німецької жандармерії.

Найперше допоміжна поліція провела перепис населення Соболівки за дільницями. У Вінницькому архіві зберігаються дані цього перепису, однак сторінки з іменами жителів «єврейської» дільниці — колишнього штетла — немає. Натомість зазначено прізвища трьох сімей (марковано так: «їуди погані»), які проживали дещо східніше через місток від штетла, в районі православної церкви. Серед них зокрема була сім'я Тетельбоймів, про яких згадано вище: батько Шая 1878 р. н., мати Параска 1882 р. н. (їх убили німці) і їхні доньки Ліда 1913 р. н. і Лариса 1930 р. н. (вціліли в часи Голокосту)¹⁰².

Поліцейські вчиняли свавілля і грабували євреїв. За спогадами Лідії Гончарук, поліцейські Костя Білаш і Йосип Венгр у перші ж дні роздягли її тата і забрали його речі собі¹⁰³.

Військова адміністрація створила юденрат. Головою єврейської ради призначили Йойне (Мойшу) Жорницького, який мешкав у двоповерховому будинку навпроти комендатури допоміжної поліції, а членом — Кельмінського (ім'я невідоме).

Упродовж перших місяців окупації євреї жили у своїх будинках і мали можливість пересуватись селом. За наказом військової адміністрації кожному оселю, де мешкали євреї, було марковано зіркою Давида на входних дверях. Під загрозою побиття, а часто й убивства, євреїв змушували носити розпізнавальний знак — пов'язку на руці із зображенням зірки Давида. Інколи українські поліцейські за неносіння пов'язки штрафували¹⁰⁴.

¹⁰² ДАВіО. Ф. Р-1471 (Соболівська сільська управа періоду німецько-фашистської окупації). Оп. 1. Спр. 9. Арк. 143.

¹⁰³ Lidia Honcharuk, Interview 49325, Part 2.

¹⁰⁴ Ibid.

Місцеве цивільне населення, зокрема євреїв, спочатку примушували готувати житло та продовольство для окупантів. Із вересня євреїв почали використовувати на сільськогосподарських роботах: вони збирали врожай. А у жовтні значну частину єврейської молоді Соболівки відправили до радгоспу Панчишиного (на схід від Соболівки), де вони працювали всю зиму з осені 1941-го до весни 1942 р. разом з українськими, білоруськими та російськими військовополоненими, а жили в окремих конюшнях. Любов Хмельницька, яка працювала у радгоспі в Панчишиному, згадувала про нестерпні умови та сильний мороз, однак працівників принаймні годували після роботи гарячею їжею¹⁰⁵.

Створення гетто в Соболівці

Із вересня 1941 р. в населених пунктах поблизу Соболівки тривали масові розстріли євреїв. У Гайсині, що був центром округи, 16 вересня вбили 1409 євреїв, 17 листопада — 800 євреїв. Перша хвиля масових розстрілів євреїв у Гайсинській округі не зачепила Соболівку.

Окремої уваги варте питання, як у єврейських громадах, ізольованих від зовнішнього світу, і часто від своїх рідних, відбувався обмін інформацією, як вони дізнавались про трагічні новини. Любов Хмельницька, чиї рідні лишилися в Соболівці, розповіла, що під час масових розстрілів у населених пунктах довкола Соболівки хтось приніс новину про те, що в цьому селі вбили всіх євреїв. Любов і ще одну дівчину відправили до Соболівки дізнатись, чи це правда. Тоді дівчат, які загубились у сильному снігопаді, прихистила на ніч сім'я із Кублича. Це були рятувальники, які допомагали сім'ї ще під час антиєврейського погрому 1919 року. Врешті, коли дівчата дійшли до Соболівки, виявилось, що новина була неправдивою. Тож їм удалось деякий час побути вдома з рідними¹⁰⁶.

Доволі пізно, наприкінці 1941-го — на початку 1942 р. цивільна німецька адміністрація створила гетто у Соболівці.

¹⁰⁵ Lubov Khmel'nitskaia, Interview 31954, Part 2.

¹⁰⁶ Ibid.

Євреїв переселили до декількох будинків у районі ринкової площі, по п'ять–шість сімей в одному будинку. Гетто не було огорожене, однак, за розповідями вцілілих, було тісно оточене та контрольоване поліцейськими. Крім того, поліцейські були колишніми односельцями, тому могли легко ідентифікувати втікачів без нарукавного знаку. Як і в Райгороді, спочатку німці дозволили декільком єврейським фахівцям і їхнім родинам залишитися у їхніх будинках. Після перших масових розстрілів у окрузі окремих соболівських майстрів почали забирати до інших населених пунктів. Зокрема орієнтовно наприкінці лютого — у березні 1942 р. батька Аркадія Бурштейна кравця Лева Бурштейна відправили до Гайсина¹⁰⁷.

У другій половині квітня 1942 р. приблизно 30 молодих осіб, які лишались у гетто в Соболівці, зібрали на ринковій площі й відправили до Теплика, звідки їх мали перевезти до Райгорода в робочий табір. Однак комендант повернув людей назад, оскільки їх було недостатньо для відправки до Райгорода¹⁰⁸. 27 квітня до Соболівки повернули єврейську молодь, яка всю зиму працювала в радгоспі в Панчишиному. І того ж дня усіх разом — близько 100 людей — відправили через Теплик до робочого табору в Райгороді. У конвої також перебували 250 теплицьких євреїв¹⁰⁹. У соболівському гетто залишилось приблизно 300 євреїв, переважно літні люди та жінки з дітьми.

1942 РІК: ЗНИЩЕННЯ ЧЕРЕЗ ПРАЦЮ, ЛІКВІДАЦІЯ ГЕТТО І СТВОРЕННЯ ТАБОРУ

Від початку 1942 р. одним із пріоритетних напрямів на окупованих українських територіях було будівництво тран-

¹⁰⁷ Arkadii Burstein, Interview 46564, Part 2.

¹⁰⁸ Betia Sherman, Interview 43983, Part 2.

¹⁰⁹ Круглов А., Уманский А., Щупак И. Холокост в Украине. С. 51.

зитної дороги IV, щоби покращити військове забезпечення військ на східному напрямку фронту. Потреба якісного сполучення із заходу на схід — від Львова до Таганрога, через Хмельницький (тоді Проскурів), Вінницю, Умань, Кривий Ріг, Дніпро (тоді Дніпропетровськ), Донецьк (тоді Сталіно) — увиразнилась після військової невдачі німців під Москвою і Ленінградом наприкінці 1941 р.¹¹⁰

Для забезпечення будівництва робочою силою з весни 1942 р. в Райхскомісаріаті Україна активізувалось створення великої мережі таборів примусової праці¹¹¹, зокрема і на відтинку автошляху у Вінницькій області. Їх історію до сьогодні мало задокументовано. Один такий табір був у Райгороді.

Проект будівництва транзитної дороги IV в Україні

Будівництво транзитної дороги IV стало найбільшим проектом із застосування примусової праці в Україні, а також системним інструментом Голокосту. З кінця 1941 р. використовували працю військовополонених. Навесні 1942 р., коли збільшились потреби в будівельних матеріалах і робочій силі, а ситуація на фронті для німців не покращувалась, окупанти почали системно експлуатувати примусову працю євреїв з окупованої території Вінницької області і з румунської зони окупації. Пізніше до цієї роботи долучили і місцеве неєврейське населення, причому для останнього часто поставав вибір: їхати працювати до Німеччини або залишитись удома, але працювати на будівництві автошляху. З часом потреба в робітниках настільки збільшилася, що довкола дороги створили 50-кілометрову зону, в межах якої було заборонено набирати людей на роботи до Німеччини. Станом на весну 1942 р. на спорудженні ділянки транзитної дороги IV в Райхскомісаріаті Україна працювали приблизно

¹¹⁰ Angrick Andrej. Annihilation and Labor. Pp. 190–192.

¹¹¹ Dean Martin Christopher. Forced Labor Camps for Jews in Reichskommissariat Ukraine: The Exploitation of Jewish Labor within the Holocaust in the East. *Eastern European Holocaust Studies*. 2022. Vol. 1 (Issue 1). Pp. 175–196. <https://doi.org/10.1515/eehs-2022-0002>

50 тисяч військовополонених, 10 тисяч євреїв і майже 50 тисяч цивільних місцевих жителів¹¹².

За технічне планування проекту, відбудову та обслуговування, зокрема утримання робітників-полонених (житло, їжу та оплату праці цивільного неєврейського населення) відповідала військово-будівельна компанія «Організація Тодта». Для охорони будівництва і робочих таборів, супроводу примусових робітників від таборів до місць праці, на роботах і назад до таборів було створено спеціальний поліцейський охоронний підрозділ транзитного шляху IV (Polizei Sicherungs Abteilung an der DG IV), що складався з чотирьох рот і підпорядковувався поліції порядку райху (Ordnungspolizei)¹¹³. Першу роту підрозділу було розподілено на будівельній секції Вінниці (Oberbauabschnitt). На Гайсинській будівельній підсекції (Bauabschnitt 2) дислокувався другий взвод першої роти, командиром якого був лейтенант Велс. На ділянці в Немирові (Baustreke 6) діяла друга група поліцейської охорони транзитної дороги IV на чолі з командиром майстром Йоніцом, у Гайсині (Baustreke 7) — третя група поліцейської охорони, якої керував майстер Бер. Кожна ділянка будівництва також мала свого керівника, а кожною будівельною секцією і підсекцією додатково керували службовці СС¹¹⁴. Робочий табір у Райгороді належав, імовірно, до немирівської або гайсинської ділянки будівництва.

Групам поліцейського охоронного підрозділу допомагали батальйони допоміжної поліції (шуцманшафти). В Україні з кінця березня 1942 р. ці функції виконував

¹¹² Уперше німці почали використовувати євреїв на будівництві DG IV у вересні 1941 р. у Вінниці, пізніше — в Кременчуку і, як покажемо далі, в Райгороді. Утім, це були стихійні «несанкціоновані» практики до 1942 р.: Angrick Andrej. Annihilation and Labor. Pp. 194, 201–204.

¹¹³ Ibid. Pp. 198–199.

¹¹⁴ Akte 39. Unterlagen des HSSPF Russland Süd/Einsatzstab für die Durchgangsstraße IV: Befehle Nr. 3–25 des Einsatzstabes für die Durchgangsstraße IV (Ukraine) u.a. Fragen. URL: <https://wwii.germandocsinrussia.org/de/nodes/8800-akte-39-unterlagen-des-hsspf-russland-s-d-einsatzstab-f-r-die-durchgangsstra-e-iv-befehle-nr-3-25-des-einsatzstabes-f-r-die-durchgangsstra-e-iv-ukraine-u-a-fragen>

7-й литовський батальйон допоміжної поліції¹¹⁵. 23 вересня 1942 р. на будівельній секції Вінниці планували також створити 111-й український поліцейський охоронний батальйон, утім, вочевидь, ці плани не здійснилися, адже на згаданій ділянці із шуцманшафт-батальйонів був задіяний тільки 7-й литовський¹¹⁶.

Для проведення будівельної експертизи та керівництва роботою в'язнів на місцях із червня 1942 р. було залучено приватні будівельні компанії, якими офіційно керувала «Організація Тодта»¹¹⁷. Подекуди роботою одного табору керували дві компанії, як-от у Райгороді: «Гьорст і Юссен» і «Базальтwerke Нешен» (Basaltwerke Neschen GmbH)¹¹⁸.

З січня 1942 р. проект будівництва транзитної автодороги IV віддали під контроль Ганса-Адольфа Прюцманна, який був вищим керівником СС і поліції в Україні з листопада 1941 р. В офісі вищого керівництва СС і поліції спершу призначили керувати проектом Пауля Отто Гайбеля, а з літа 1942 р. його місце посів Вальтер Гізеке. Інспектором регіональної будівельної секції Вінниці був Теобальд Тір¹¹⁹, інспектором будівельної секції Гайсин із травня до жовтня 1942 р. — офіцер СС Франц Христоффель¹²⁰. Верхівка командування проекту будівництва транзитної дороги IV, як і без-

¹¹⁵ Батальйон було створено ще в серпні 1941 р., тоді він називався 4-м шуцманшафтом. З березня 1942 р., тобто до передислокації його в Україну, спершу до Львова, він став 7-м, див.: Винокурова Фаина. Литовская коллаборация в Украине в период нацистской оккупации (1941-1944 гг.). *Голокост і сучасність*. 2003. № 1. С. 11-13.

¹¹⁶ Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации. Ф. 500. Оп. 12493. Д. 39. Л. 68.

¹¹⁷ Angrick Andrej. *Annihilation and Labor*. Pp. 199-201.

¹¹⁸ Круглов А., Уманский А., Шупак И. *Холокост в Украине*. С. 68. У монографії, щоправда, допущено неточність: зазначено, що табір у Райгороді існував із червня 1942 р. Однак зі свідчень уцілілих євреїв і місцевих жителів відомо, що «головний єврейський табір» функціонував щонайменше з весни, зокрема соболівську молодь туди відправили в квітні 1942 р.

¹¹⁹ Angrick Andrej. *Annihilation and Labor*. P. 197.

¹²⁰ Moutier Marie. *Mykhailivka: Camp to Village*. <http://hauster.de/data/Mikhailivka.pdf>

посередні виконавці злочинів на місцях, відповідальна за десятки тисяч убитих примусових робітників і робітниць у робочих таборах на автошляху, серед яких щонайменше 25 тисяч євреїв¹²¹.

Організація табору примусової праці у Райгороді

Ділянка транзитного шляху IV на відрізку між Немировом і Нижчою Кропивною мала порівняно складне планування. Тут дорога заглиблювалася у румунську зону окупації, Трансністрію, а центральна дорога з Немирова на схід пролягала через Брацлав, Семенки до Нижчої Кропивної (омінаючи Райгород). Німецькі планувальники хотіли виправити це, побудувавши 25-кілометровий пряміший перехід до Нижчої Кропивної вздовж лівого берега річки Південний Буг, через Райгород. У Немирівській окрузі, між Немировом і Нижчою Кропивною, було облаштовано вісім таборів: два у Немирові, по одному в Бугакові, Березівці, Зарудинцях, Чукові, Райгороді і Нижчій Кропивній¹²².

Перші організовані та сплановані заходи з переміщення євреїв з інших населених пунктів до Райгорода на примусові роботи відбулися ще на початку весни 1942 р. З березня декілька сотень молодих євреїв від 14 до 45 років із Теплика привезли до Нижчої Кропивної, звідки пішки колоною під конвоєм поліції погнали до Райгорода. В цій групі євреїв були зокрема 15-річна Марія Винник і 17-річний Наум Зубатий. Марія Винник згадувала, що їх у Райгороді поселили в 6–8 єврейських будинках по 50–60 людей. На той момент формально це ще було гетто. Євреї працювали на кар'єрі¹²³.

¹²¹ Цифри за підрахунками Германа Каенбурга: Angrick Andrej. *Annihilation and Labor*. Pp. 213–214.

¹²² Після реорганізації округ (їх кількість зменшили із 26 до 18) навесні 1943 р. Райгород і Нижча Кропивна мали перейти до Гайсинської округи: Брендон Рей. *Історія загибелі євреїв Чуківського табору*. Київ : УЦВІГ, 2019. С. 20; Круглов А., Уманский А., Щупак И. *Холокост в Украине*. С. 68.

¹²³ Yad Vashem Archives 033c/2415. *Yad Vashem Testimony of Maria Vinik, born in Teplik, Ukraine, 1928*. Pp. 7–10. Валентина Зубата також засвідчи-

У другій половині березня до села Нижча Кропивна поблизу Райгорода привезли ще якусь кількість теплицьких євреїв, серед яких була мама Марії Винник. Тут також організували робочий табір, євреїв примушували працювати на місцевих піщаних кар'єрах. Деяким євреям удавалось домовитися з литовськими поліцейськими і помінятися із іншими бранцями, щоб потрапити в той табір, де були рідні¹²⁴. Тож станом на квітень 1942 р. в Райгороді були примусові робітники та робітниці із єврейських громад щонайменше чотирьох міст: Соболівки, Немирова, Теплика і Райгорода.

У квітні 1942 р. німці почали реорганізувати гетто в Райгороді в робочий табір. Усіх, хто лишився в живих, допоміжна поліція зігнала в декілька будинків усередині гетто¹²⁵. 27 квітня 1942 р. до Райгорода привезли близько 100 молодих євреїв із Соболівки, 250 теплицьких євреїв і деяку кількість євреїв з Тернівки¹²⁶. Частина бранців поселили до щойно організованого табору, решту розмістили в школі, де також утримували радянських військовополонених як примусових робітників.

Раїса Страшна, яка лишилась у Райгороді після початку окупації і застала реорганізацію гетто, згадувала, що в квітні 1942 р. в таборі вже перебували близько 500 людей. Табір на території колишнього гетто було огорожено подвійним колючим дротом, із чотирьох сторін стояли сторожові башти, ворота виходили до центральної площі. Поліцейські з собаками патрулювали периметр. В будинках, у яких жили люди, фактично нічого не залишилось після пограбувань

ла, що в березні значну частину єврейської теплицької молоді, зокрема її брата Наума, забрали, тоді ще невідомо куди. А через два місяці і її саму забрали до Райгорода: Valentina Zubataia, Interview 19466. Visual History Archive, USC Shoah Foundation Institute, 5 Parts (Part 2).

¹²⁴ Про можливість помінятися місцями для бранців із таборів із Нижчої Кропивної і Райгорода згадували тепличанки Міріам Бігунова і Марія Винник: Miriam Bigunov, Interview 29835. Visual History Archive, USC Shoah Foundation Institute, 6 Parts (Part 3); Yad Vashem Archives 033c/2415. Yad Vashem Testimony of Maria Vinik. Pp. 9–10.

¹²⁵ Raisa Strashnaia, Interview 39774, Part 2.

¹²⁶ Lubov Khmelniiskaia, Interview 31954, Part 2.

і конфіскацій. Євреям доводилось спати на підлозі¹²⁷. У судовому провадженні 1966 р. щодо Франца Христовфеля та інших фігурує Йозеф Вагнер — «директор шахти», імовірно, комендант гранітного кар'єру. У своїх показаннях він наголошував на тому, що у Райгороді був «головний єврейський табір»¹²⁸. Про коменданта табору на прізвище Вагнер згадувала й соболівчанка Бетя Шерман, яка наприкінці квітня потрапила до табору в колишньому гетто Райгорода¹²⁹. Отже, в таборі на території колишнього гетто перебували переважно єврейські примусові робітники, у таборі в школі — різні групи бранців.

Територію табору в школі було розділено колючим дротом на дві частини: в одній жили євреї, в іншій — військово-полонені. Тепличанки Бетя Гральник (уроджена Брана Мазус) і Броніслава Клауз, яких привезли відповідно у квітні і травні, розповіли, що у приміщенні школи євреї спали на дворівневих дерев'яних настилах і на підлозі, застеленій соломкою. Табір у школі також був огорожений із чотирьох сторін¹³⁰.

Контроль і охорона табору щораз посилювалися. Деякі бранці, зокрема Рейзья Вейнблат, яка потрапила до Райгорода на початку осені 1942 р., згадували, що вздовж периметра табору в школі було проведено струм. Жінка також засвідчила, що примусові працівники мали свої номери, її номер був одним із першої сотні¹³¹.

¹²⁷ Yad Vashem Archives 033c/2415. Yad Vashem Testimony of Maria Vinik, born in Teplik, Ukraine, 1928. Pp. 7–10; Raisa Strashnaia, Interview 39774, Parts 2, 3.

¹²⁸ Murder story of Raygorod Jews in the Raygorod Forest. URL: <https://collections.yadvashem.org/en/untold-stories/killing-site/14626898>

¹²⁹ Betia Sherman, Interview 43983, Part 2.

¹³⁰ Betia Gralnik, Interview 19931. Visual History Archive, USC Shoah Foundation Institute, 5 Parts (Part 2); Bronislava Klauz, Interview 40612, Part 3. Бетя Гральник була в райгородському таборі з квітня приблизно до початку осені 1942 р., після чого її відправили до табору у Брацлаві. Броніслава Клауз після Райгорода потрапила до табору у Краснопілці (влітку 1942 р.).

¹³¹ Reizia Vainblat, Interview 30862. Visual History Archive, USC Shoah Foundation Institute, 3 Parts (Part 2).

Через брак джерел важко визначити взаємозв'язок між фірмами «Гьорст і Юссен» і «Базальтверке Нешен», а також розподіл працівників між школою та колишнім гетто. Утім, бранці з обох локацій табору переважно виконували ту саму роботу, доки не почалось активне будівництво дороги.

Примусові робітники перебували в антисанітарних умовах. Усі приміщення кишіли вошами. На території табору в колишньому гетто не було води, що призводило до великої смертності влітку¹³². В холодний сезон в'язні повсякчас хворіли, зокрема на тиф. Примусових робітників і робітниць майже не годували, вранці давали щось на кшталт кави або теплу воду, трохи хліба на тиждень, а в обід підвозили на місця робіт щось схоже на суп. Євреї згадували, що переважно їжу для них готували із зіпсованих продуктів, гнилих овочів, подекуди із м'яса мертвих коней¹³³.

За спогадами уцілілих примусових робітників, бранці працювали на гранітному кар'єрі на двох ділянках на південній околиці Райгорода: на місці сучасного кар'єру і неподалік залізничної станції «Самчинці», під єврейським кладовищем, де урвище ріки оголювало гірську породу¹³⁴.

Робота тривала від п'ятої ранку до десятої вечора. Військовополонені підривали каміння, а єврейські примусові робітники подрібнювали його на менші шматочки — щебінь, який був потрібен для будівництва автошляху. Спершу каміння вивозили залізницею на захід, можливо, на інші ділянки дороги. Потім, коли почалось будівництво в самому Райгороді, щебнем вимощували дорогу в містечку. У той період військовополонені здебільшого працювали на дорозі, а єврейські примусові робітниця і робітники — в глибині кар'єру. Після завершення праці їх примушували піднімати з собою каміння нагору власноруч — на спині — до майбутнього автошляху¹³⁵.

¹³² Шанувати пам'ять непросто... Робочі табори, гетто, місця знищення євреїв на території Вінницької області 1941–1944 рр. / уклад. Л. Трахтенберг, Н. Радер. Вінниця, 2013. С. 20.

¹³³ Reizia Vainblat, Interview 30862, Part 2.

¹³⁴ Betia Sherman, Interview 43983, Part 2.

¹³⁵ Reizia Vainblat, Interview 30862, Part 2; Bronislava Klauz, Interview 40612, Part 3.

Як уже зазначено, бранців у таборі і на роботах охороняли поліцейські із 7-го литовського шуцманшафту, місцева допоміжна поліція і німці. При цьому литовська поліція охорони була в Райгороді ще з березня 1942 р., як засвідчила Марія Винник¹³⁶.

У надзвичайно важких умовах для праці й життя євреї також зазнавали катувань від наглядачів. Німецькі офіцери СС і литовська охоронна поліція регулярно били працівників нагайками на роботі, а після роботи влаштовували публічні знущання над євреями. Соболівчанка Любов Хмельницька працювала в райгородському таборі з квітня до вересня 1942 р.: «Після роботи, де ми працювали залізними кирками (ми били ці камені й лопатами), чомусь нас змушували підніматися на гору і брати з собою дві-три цеглини. Або носити пісок. Торбу піску. Я не знаю навіщо, можливо це було для якогось будівництва, не знаю. Одного разу я почувала себе дуже погано і не могла донести цю цеглу. Таких як я було ще людей 10, по-моєму. І при вході до нашого табору (Любов жила в таборі в колишньому гетто. — Н. Д.) литовці та німці перевіряли, у кого немає цієї ноші. І нас — вб'їк, вб'їк. А нас зібралось десять дівчат і молодих жінок. Ввечері нас покарали привселюдно. Це покарання називалось “бігати «рунде»”, коло (з німецької. — Н. Д.). А за нами — литовці з собаками, які розривали одяг прямо на нас, хапали за ноги. І вони сміялися. А ми бігали це “рунде”, поки нас не зупинили. Я не забуду це “рунде” до кінця своїх днів»¹³⁷.

Імовірно, що примусові працівники із Райгорода працювали також на піщаних кар'єрах у сусідній Нижчій Кропивній, разом з євреями тамтешнього робочого табору. Любов Хмельницька згадувала, що їм доводилось ходити «по 10 кілометрів» на роботи (а самчинецький кар'єр був значно ближче, менше ніж кілометр від табору). Крім того, Любов розповіла, що німці та поліцейські змушували євреїв витягувати на собі торби з піском, що також свідчить, що євреїв могли відправляти на роботи далі від табору.

¹³⁶ Yad Vashem Archives 033c/2415. Yad Vashem Testimony of Maria Vinik. Pp. 7–10.

¹³⁷ Lubov Khmel'nitskaia, Interview 31954, Part 3.

Масові вбивства непрацевдатних євреїв із райгородського табору

Весною 1942 р. розпочалась друга хвиля розстрілів євреїв, у результаті якої до кінця року на окупованих німцями територіях України було ліквідовано більшість гетто. У 1943 році існували лише окремі гетто, зокрема на Галичині. У багатьох місцях певний час лишали живими працевдатних євреїв і ремісників, адже була потреба в робочій силі. У генеральній окрузі «Житомир», до якої адміністративно належала частина Вінницької області, друга хвиля масових страт розпочалася у середині квітня 1942 р., після формування відомства командира поліції безпеки та СД. Командиром тоді призначили штурмбанфюрера СС Ратцесбергера¹³⁸. Водночас далі активізувалось створення примусових таборів для будівництва транзитного автошляху IV.

У квітні 1942 р. розпочалося реорганізування гетто Райгорода в табір примусової праці, пов'язане з потребою «відібрати» працевдатних, на думку німців, євреїв. Одними з кроків підготовки до створення табору були масові розстріли непрацевдатних людей і депортації молоді до Райгорода з інших сіл і містечок. Райгородчанка Раїса Страшна розповіла, що приблизно через тиждень після створення табору всіх євреїв розділили на дві колони: дітей і літніх людей відібрали в один бік, а молодих і дорослих — в інший. Першу колону повели до лісу, де вже було підготовлено яму. Приречених ставили обличчям до ями і розстрілювали в голову. Місцеві згадували, що дорога, якою вели євреїв на розстріл, пролягала в нижній частині Райгорода, через місток річкою Райкою.

Раїса Страшна потрапила до другої колони, їх відправили на роботи в кар'єр, а її матір, разом з іншими людьми з першої колони, повели на вбивство. Коли вони прощалися, мати намагалася заспокоїти Раїсу: «Мама все говорила: “Чого ти плачеш?”. Я вже почала плакати, я взагалі була така. І вона каже: “Чого ти плачеш? Нас відпущать. Ми будемо

¹³⁸ Круглов А. И. Энциклопедия Холокоста. Киев, 2000. С. 14.

вдома. Ви працюватимете. Ми вам їстимемо носитимемо”. [...] І я пам’ятаю, як сьогодні, чи то п’ятниця, чи четвер, то був день, пам’ятаю: дощик моросив, і було чути розстріли. Розстріли чути було. І дощик моросив... Це сльози наші були. А потім увечері нас пригнали до табору. Нікого нема з моїх. Я про своїх говорю. Нікого немає. Я дуже плакала. А одяг уже привезли, їх же вбивали роздягненими, голими – і в потилицю». Того дня німці і допоміжна поліція убили маму Рухлю, тата Зейлика, брата Абрама і двох сестер Раїси. Серед убитих була й сім’я містянина Меера Штуфмахера – дружина, чотирирічний син і десятирічна донька. Меєр також потрапив у колону на вбивство, але його не розстріляли, імовірно, як ще працездатного чоловіка¹³⁹. Окрім райгородських євреїв жертвами цих масових розстрілів могли бути соболівські, немирівські й теплицькі євреї.

Після вбивства непрацездатних євреїв 27 квітня 1942 р. до табору Райгорода привезли понад 350 євреїв, переважно молодих людей, із Соболівки, Теплика і невідому кількість із Тернівки. Серед соболівчанок відомо про сестер Бетю і Сару Шерман, Бетю і Клару Ройтман, Фіру Стрижевську, Клару Сироту, Розу Гевонтмахер, Аркадія Бурштейна, Любов Хмельницьку, Лізу Фарфель.

У документах про існування табору в Райгороді вперше було згадано у червні 1942 р.

Ліквідація гетто в Соболівці

26 травня 1942 р. в ортскомендатурі в Гайсині на нараді за участю ортскоменданта генерал-майора Гайнріха, заступника командира угорського батальйону (прізвище невідомо), заступника гайсинського гебітскомісара Реттенбахера і начальника гайсинського посту жандармерії Дрекрамера було вирішено наступного дня ліквідувати гетто у Гайсинській окрузі. Для цього відправили дві колони по дві вантажівки. Перша колона о пів на другу ночі мала вирушити від посту жандармерії з Гайсина до Тернівки під керівництвом

¹³⁹ Raisa Strashnaia, Interview 39774, Part 1.

Дрекмаера, друга колона — о третій ночі з Гайсина до Теплика під керівництвом ортскоменданта з шуцманшафтами та угорським батальйоном 49/2 (після окупації угорські війська, підпорядковані вермахту, які розміщувались у регіоні, залучали до проведення масових страт євреїв)¹⁴⁰.

Уранці 27 травня 1942 р. німці з допомогою місцевої допоміжної поліції та підрозділу угорського батальйону оточили соболівське гетто. Після відправки молоді до робочого табору в Райгороді у квітні 1942 р. в гетто залишилися переважно люди похилого віку, жінки та діти. Усіх бранців зібрали на ринковій площі в Соболівці і повідомили, що їх відправлять на роботи. Відтак понад 300 людей колоною повели до лісу Ближній Довжок¹⁴¹. Очевидці подій розповідали, що ліс повністю оточили німці та місцева поліція¹⁴². У лісі між залізничним шляхом і дорогою на Теплик усіх розстріляли біля задалегідь підготовленої ями. За розповідями місцевих, яма була дуже глибокою: мала «84 сходинки», а поруч висів напис «Скотомогильня». За однією з версій, копати яму німці змусили євреїв, за іншою — місцевих українських мешканців. Причому окупанти пояснювали, що це яма для скотомогильника¹⁴³. Це був ще один прояв насильства проти євреїв — на символічно-дискурсивному рівні.

Живими німці залишили лише декількох соболівських фахових робітників. Беті Шерман згадувала про сімох людей, зокрема про голову юденрату Йойну Жорницького,

¹⁴⁰ Круглов А., Уманский А., Щупак И. Холокост в Украине. С. 51–52. Про участь угорської армії в окупації України та роль угорських військових у Голокості на теренах України див.: Ungváry Krisztián. Hungarian Occupation Forces in the Ukraine 1941–1942: The Historiographical Context. URL: https://www.academia.edu/3324520/Hungarian_Occupation_Forces_in_the_Ukraine_1941_1942_The_Historiographical_Context; Ákos Fóris The Holocaust and the Hungarian Occupation Forces in the West-Ukrainian Territories. URL: https://www.academia.edu/19541312/The_Holocaust_and_the_Hungarian_Occupation_Forces_in_the_West_Ukrainian_Territories

¹⁴¹ Lidiia Honcharuk, Interview 49325, Part 2; Fira Kelmanskaya, Interview 11922, Part 2.

¹⁴² Трахтенберг Л. Соболевка. С. 39.

¹⁴³ Там само; Lidiia Honcharuk, Interview 49325, Part 2.

Пакіна, Орадовського (імена невідомі)¹⁴⁴, бондаря Герця Стрижевського (батька вцілілої Фіри Кельманської)¹⁴⁵.

Експлуатація і насильство як повсякденність

За свідченнями начальника будівельної секції Гайсина Франца Христоффеля, практику відбору примусових робітників, що відповідала загальній практиці німецької окупаційної політики, офіційно затвердив наказом улітку 1942 р. начальник регіональної будівельної секції Вінниці Людольфо фон Альфенслебен¹⁴⁶. Експлуатація, насилля і вбивство стали частинами повсякденного життя у таборі Райгорода, а галявина у райгородському лісі – місцем регулярних страт.

Улітку 1942 р. коменданти табору провели ще один відбір і масову страту непридатних, на їхню думку, до роботи бранців райгородського табору. Про літній розстріл збереглося найбільше свідчень, а тому є розбіжності щодо дати його проведення¹⁴⁷. Комендант кар'єру Йозеф Вагнер на судовому процесі зазначив, що розстріл відбувся приблизно в червні або липні. Деякі вцілілі свідки розповіли, що масові вбивства керівництво «Організації Тодта» вчинило 27 червня¹⁴⁸.

Цей масовий розстріл провели, найпевніше, за вказівками офіцера СС Франца Христоффеля, який був начальником

¹⁴⁴ Betia Sherman, Interview 43983, Part 2.

¹⁴⁵ Fira Kelmanskaya, Interview 11922, Part 2.

¹⁴⁶ Франц Христоффель на суді 1963 р. не мав певності щодо точної дати наказу, влітку або восени, утім дослідження А. Ангріка ілюструє, що з літа 1942 р. масові страти примусових робітників, зокрема у Райгороді, відбувалися частіше, див.: Angrick Andrej. Annihilation and Labor. P. 211.

¹⁴⁷ Murder story of Raygorod Jews in the Raygorod Forest. URL: <https://collections.yadvashem.org/en/untold-stories/killing-site/14626898>

¹⁴⁸ Про 27 червня зазначали Марія Винник і Роза Едельштейн. Соня Целікман (яку вже в липні відправили до Брацлава) і Аркадій Бурштейн у спогадах побіжно згадували, що це відбулось до липня: Yad Vashem Archives 033c/2415. Yad Vashem Testimony of Maria Vinik. P. 11; Yad Vashem Testimony of Roza Edelshtein O.33/8381; Sonya Tselikman, Interview 36706. Visual History Archive, USC Shoah Foundation Institute, 5 Parts (Part 2); Arkadii Burstein, Interview 46564, Part 3; Miriam Bigunov, Interview 29835, Part 4.

будівельної секції¹⁴⁹. Спершу службовці СС вишикували бранців за віком: молодших за 15 років і старших за 40 років — у одну колону, решту — в іншу. Після цього співробітники «Організації Тодта», зокрема коменданти таборів, і службовці СС відбирали із першої колони працездатних осіб і відправляли їх на роботи разом із євреями з другої колони. Людей, які залишилися в першій колоні, повели на вбивство до галявини у райгородському лісі. За спогадами коменданта кар'єру Вагнера, йшлося про 100–200 осіб. Службовці СС розстрілювали євреїв групами по 10–20 людей із кулеметів. Члени «Організації Тодта» (5–6 осіб) охороняли євреїв, які вимушені були слухати, як за 100–150 метрів від них німці проводили розстріли, й чекати своєї черги¹⁵⁰.

27 червня 1942 р. на лісовій галявині німці розстріляли євреїв із Райгорода, Теплика та інших населених пунктів Вінничини¹⁵¹. Того дня в лісі вбили маму Марії Винник і маму Міріам Бігунової із Теплика, маму й тата Рози Едельштейн із Райгорода. Серед убитих могли бути соболівські й немирівські євреї.

Психологічне насилля над єврейськими примусовими працівниками було повсюдним. Про масову страту родичів і сусідів люди дізнались, побачивши одяг убитих, складений у кучугури на землі біля табору. Німці змусили бранців робочих таборів перебрати, випрати і висушити весь одяг убитих євреїв¹⁵².

Майно вбитих конфісковували, коштовні речі відправляли до Німеччини. На місцях розстрілів німецькі службовці часто самі нелегально привласнювали найцінніше, після чого наставала черга допоміжної поліції. Опісля сільські старшини або міські чи районні управи мали влаштувати розпродаж цього майна. Щоб купити речі вбитих євреїв, люди мали написати відповідну заяву. Виручені кошти надходили

¹⁴⁹ Angrick Andrej. *Annihilation and Labor*. P. 210.

¹⁵⁰ Murder story of Raygorod Jews in the Raygorod Forest. URL: <https://collections.yadvashem.org/en/untold-stories/killing-site/14626898>

¹⁵¹ Про те, що серед убитих були євреї з інших міст, згадувала Соня Целікман: Sonya Tselikman, Interview 36706, Part 2.

¹⁵² Ibid.

до німецької державної скарбниці, відтак їх використовували для фінансування німецьких військових витрат¹⁵³.

Раїса Страшна згадувала, що наступного дня після масового розстрілу в квітні серед купи одягу побачила костюм свого батька, який забрала її українська односельчанка¹⁵⁴.

Депортації євреїв із румунської зони окупації

Невдовзі після розстрілу, 9 липня 1942 р., і трохи згодом, у серпні, дві групи євреїв із Райгорода відправили до табору в Брацлаві. Беті Гральник розповіла, що наприкінці літа на кар'єр привезли дробарку для каміння, після чого євреїв перевезли до Брацлава¹⁵⁵. Це місто було розташоване безпосередньо на річці Буг, в адміністративній зоні румунської окупації. У Брацлаві було створено румунський і два німецькі табори праці, з останніх один перебував у розпорядженні німецької приватної будівельної фірми «Дорман», а інший — фірми «Гьорст і Юссен». Це були ті самі фірми, що працювали у Райгороді (відповідно восени 1941 р. і з весни 1942 р.)¹⁵⁶, тому саме до Брацлава найчастіше переміщували бранців райгородського табору.

У регіональній перспективі історія Райгорода розкриває багато важливих аспектів. Зокрема, окрім знищення непрацездатних і експлуатації працездатних місцевих євреїв на примусових роботах німецькими окупантами, вона також добре ілюструє німецько-румунське співробітництво з метою використання робочої сили.

Німецький вплив уможливив доступ до єврейської робочої сили з гетто і таборів у Трансністрії, потреба у якій була пов'язана з тим, що німці й допоміжна поліція убили в 1941–1942 рр. більшість місцевих євреїв. Тож із середини серпня 1942 р. Франц Христоффель, начальник будівельної секції Гайсіна, почав використовувати євреїв із румунської зони

¹⁵³ Aly Götz. *Hitlers Beneficiaries. Plunder, Racial War, and the Nazi Welfare State*. New York : Metropolitan Books, 2006. P. 222.

¹⁵⁴ Raisa Strashnaia, Interview 39774, Part 2.

¹⁵⁵ Betia Gralnik, Interview 19931, Part 2.

¹⁵⁶ Круглов А., Уманский А., Щупак И. Холокост в Украине. С. 68.

окупації — із Трансністрії. Зокрема, 19 серпня він вивіз близько 3 тисяч євреїв із таборів у Ладижині та Четвертинівці на роботи до своєї будівельної секції¹⁵⁷. Наприкінці серпня — у вересні 1942 р. до Райгорода привезли примусових працівників із румунської зони окупації, зокрема з табору в селі Печера.

Восени 1942 р. не задокументовано масових розстрілів примусових працівників райгородського табору¹⁵⁸. Ймовірно, це був найінтенсивніший період будівництва автошляху на цьому відтинку, тож потрібно було якнайбільше робочої сили. Крім того, на той час більшість непрацевдатних євреїв Райгорода вже було вбито.

Загалом до Райгорода було привезено близько тисячі євреїв із Румунії та з окупованих Румунією територій: із Трансністрії, Бессарабії, Буковини (зокрема Чернівців)¹⁵⁹. Утім, точних даних, коли і скільки євреїв із румунської зони окупації переміщували до Райгорода на роботи, дуже мало.

Райгородський ліс як місце вбивств

Службовці «Організації Тодта» і СС імовірно із серпня і до кінця 1942 р. проводили на галявині райгородського лісу масові страти непрацевдатних євреїв із робочого табору в Брацлаві, що розміщувався, як уже згадано, в румунській окупаційній зоні, але під контролем німецької будівельної компанії. Відомо про дві дати розстрілів, однак, напевно, їх було більше. Ініціював масові страти німецький комендант одного з брацлавських таборів Михаель Кронер¹⁶⁰, який, вочевидь, не хотів або не міг проводити розстріли на місці. На місце вбивства приїжджали офіцери СС із Гайсина, приречених до страти охороняли литовські поліцейські. Зокрема відомо, що 2 серпня 1942 р. німці відвели із Брацлава до

¹⁵⁷ Angrick Andrej. *Annihilation and Labor*. P. 197.

¹⁵⁸ Зокрема у спогадах Рейзи Вайнблат, яка з вересня до зими 1943 р. працювала у Райгороді, не було згадок про масові розстріли в цей період (Reizia Vainblat, Interview 30862, Part 2).

¹⁵⁹ Шанувати пам'ять непросто... С. 20.

¹⁶⁰ Круглов А., Уманский А., Щупак И. *Холокост в Украине*. С. 78–79.

райгородського лісу близько 60 євреїв, які, напевно, були вже непрацездатні, де всіх убили.

23 вересня 1942 р., через день після одного з найважливіших юдейських свят Йом-Кіпур — дня Спокути, коли вирішується доля людини на наступний рік, — у райгородському лісі відбулася ще одна масова страта євреїв Брацлава. Такий вочевидь невідомий символізм можна розглядати як ще один прояв зневаги, приниження і насилля щодо єврейської громади¹⁶¹. Того дня службовці «Організації Тодта» і СС убили близько 300 бранців брацлавського табору, за іншими свідченнями — близько 500 дорослих і 85 дітей¹⁶². Серед убитих були українські та румунські євреї. Зокрема збереглась фотографія немовляти Карли Дікман із Румунії, яку вбили того дня. Нині вже немає змоги визначити імена і місця походження вбитих, більшість із них залишаються невідомими. Тож наявна інформація про окремих осіб, які були вбиті тут, є особливо цінною.

Враховуючи практику переміщення бранців поміж таборами, серед убитих могли бути райгородські, соболівські, теплицькі, тернівські, немирівські, брацлавські євреї, і не лише. Крім того, були євреї з Чернівців, зокрема відомо, що серед страчених були головний редактор газети *Czernowitzer Morgenblatt* Юліус Вебер, майор доктор Демонт, професор Арон Локер, доктор Вайсман із родиною, родина Земмелів.

1943 РІК: ЛІКВІДАЦІЯ ТАБОРУ ПРАЦІ

У Райхскомісаріаті Україна в 1942 р. було ліквідовано багато гетто і таборів примусової праці. Утім, більшість таборів

¹⁶¹ Нагадаємо, що датою масової страти понад 30 тисяч євреїв у Бабиному Яру в Києві німці також вибрали переддень свята Йом-Кіпур — 29 вересня 1941 р.

¹⁶² Murder story of Bratslav Jews in the Raygorod Forest. URL: <https://collections.yadvashem.org/en/untold-stories/killing-site/14626757>

на вінницькій будівельній секції транзитної дороги IV функціонувала ще у 1943 р. Того року німці навіть створили нові, як-от у Кунці (неподалік Райгорода) навесні та в Удичі (на кордоні Вінницької та Черкаської областей) влітку¹⁶³. Окрім того, німці використовували примусових робітників, привезених із Трансністрії до Райхскомісаріату, аж до січня 1944 р.¹⁶⁴

Темп ліквідації таборів залежав від етапів виконання робіт на тих чи тих ділянках будівництва, а також від ситуації на фронті. Наприклад, табори немирівської ділянки (до якої, напевно, належав Райгород) було знищено у лютому – березні 1943 р., окрім табору в Кунці, який існував до кінця 1943 р. Останні табори вінницької будівельної секції було знищено навесні 1944 р. із наближенням радянської армії, зокрема табір в Удичі¹⁶⁵.

Останні вбивства бранців райгородського табору примусової праці відбулися взимку 1942–1943 рр., зокрема 28 грудня 1942 р. через епідемію тифу німці провели масовий розстріл хворих¹⁶⁶.

На початку 1943 р. німці ліквідували райгородський табір, офіційно – 1 лютого¹⁶⁷. Для останнього розстрілу, який відбувся у січні, радянські військовополонені за наказом німців викопали окрему яму на галявині біля райгородського лісу. Кількість та імена цих останніх убитих єврейських працівників невідомі. Місцева жителька, яка жила неподалік, бачила, як під охороною українських поліцейських вели колону євреїв на розстріл:

«– Тобто колону десь за 500 метрів від тієї ями зупинили?»

– Да. Да. Посадили тако під лісом, оцепили. І тоді часть заберуть – повели. І тоді знов приходять, знов часть беруть – повели. Знов часть беруть. А ці сидять всі, кричать. Дуже кричать.

¹⁶³ Круглов А., Уманский А., Щупак И. Холокост в Украине. С. 68.

¹⁶⁴ Dean Martin Christopher. Forced Labor Camps...

¹⁶⁵ Pohl Dieter. The murder of Ukraine's Jews... Р. 51; Круглов А., Уманский А., Щупак И. Холокост в Украине. С. 68.

¹⁶⁶ Angrick Andrej. Annihilation and Labor. Р. 210.

¹⁶⁷ Круглов А., Уманский А., Щупак И. Холокост в Украине. С. 68.

- І їх великими отак от групами забирали?
- Це, бачте, це не дуже близько було, бачте. Ну кілька разів приходили за ними. Не за раз, не за два і не за три. За ними верталися і верталися.
- І скільки це тривало так приблизно?
- Це тривало десь так з пів дня, від обіду десь аж до надвечір'я. Не знаю, може три години. Може дві години. Не скажу цього»¹⁶⁸.

Період із лютого 1943 р. до 15 березня 1944 р., коли в Райгород зайшла радянська армія, мало задокументовано. Зокрема майже нічого не відомо про долю радянських військовополонених, яких використовували на примусових роботах у містечку.

Смерть чатувала на бранців таборів примусової праці Райгорода, вони гинули не лише під час масових страт у лісі. Люди помирали від хвороб, голоду, спраги, знущань із боку допоміжної поліції та службовців «Організації Тодта» і СС, виснаження під час робіт. Німці і литовська поліція вбивали євреїв під час роботи на кар'єрах і на будівництві дороги. Німці і допоміжна поліція проводили колективні публічні розстріли бранців, щоб покарати за тих, кому вдалося втекти із табору. Тому топографія насилля в Райгороді охоплює не лише галявину та околиці райгородського лісу, а й місця примусової праці на кар'єрах і вздовж дороги, територію школи і сучасного ринку, де були робочі табори.

СТРАТЕГІЇ ВИЖИВАННЯ ВЦІЛЛИХ ЄВРЕЇВ

Від самого початку німецької окупації Вінницької області у липні 1941 р. євреї опинились у безправному становищі, в умовах безперервного насилля. Дехто вже тоді, на початку

¹⁶⁸ N. N., Interview № 1016. Yahad-In Unum Archive.

геттоїзації, намагався уникнути експлуатації з боку окупаційної адміністрації, свавілля з боку німців і окремих місцевих поліцейських.

Коваль Елик Нирдинський із Райгорода, якого на початку окупації запросили працювати до села Вища Кропивна, тишком уночі перевіз із Райгорода свою доньку Рухлю-Лею Едельштейн із онуком та онучкою до орендованого будинку у Вищій Кропивній. За допомогою старости села Елик отримав підроблене посвідчення на ім'я «Синченка Леоніда Васильовича» для свого онука Леоніда Едельштейна, щоб він міг поїхати до родичів у село Вороновиця і перевірити, чи там перебував його батько Яків. На той момент у Райгороді вже було створено гетто, а у Вороновиці німці готувались до перших масових розстрілів. Завдяки родичам і батьковим друзям-українцям хлопчику вдалось урятуватись від загибелі у Вороновиці і повернутись до Вищої Кропивної. Втім, зрештою німці викрили Леоніда Едельштейна, його сестру, маму та бабусю у Вищій Кропивній і відвезли до Райгорода¹⁶⁹.

Навіть у перші тижні й місяці окупації, перед початком масових розстрілів утеча для більшості євреїв видавалась не менш небезпечною акцією. По-перше, була небезпека померти від голоду в дорозі. Вдома ж лишались деякі запаси та була можливість таємно обмінювати речі на продукти у сусідів-українців. По-друге, євреям було небезпечно пересуватись окупованими теренами, адже німці їх могли затримати і вбити, якщо вони не мали спеціальної перепустки та посвідчення. Зрештою, ще не було відомо, де більш небезпечно.

Безнадійність і безвихідність ситуації у перші місяці окупації підтверджує вже згадана історія соболівчанки Любові Хмельницької, яка з односельчанкою приїхала до рідного села з радгоспу, щоб перевірити чутки про масові розстріли в окрузі. Дівчата побули трохи вдома, підкріпились, запаслись харчами і повернулись назад на примусові роботи: *«Якщо мене хтось запитає, чи можна було тікати – безу-*

¹⁶⁹ Lidiia Honcharuk, Interview 49325, Part 2.

мовно! Але куди? Куди тікати? Хто нас прийме, куди тікати? Скрізь німці, скрізь. По-перше, питали завжди аусвайз (посвідчення особи. — Н. Д.). Перепустка така у німців, аусвайз, здається. Так що бігти не було куди»¹⁷⁰.

Рівень насилля в регіоні чимдалі збільшувався, тому більшало спроб утечі з гетто, а особливо напередодні та під час масових убивств. Євреї намагались переховуватись, та на заваді цьому часто стояли службовці допоміжної поліції, серед яких траплялися колишні сусіди, колеги і приятелі. Вони добре знали і єврейських мешканців, і місцевість, тож легко могли ідентифікувати втікачів і викрити місця схованок. З іншого боку, чимало місцевих жителів допомагали євреям, надаючи притулок або їжу.

Соболівчанці Леї Тетельбойм із дитиною допоміг урятуватись від масового розстрілу українець Йосип Гончарук, з яким вони побрались уже під час окупації в Соболівці. Він відвіз її до гетто, бо на цьому наполягала його сім'я, що співпрацювала з окупаційною владою (батько Йосипа оформлював у Теплику бухгалтерські документи для відправлення місцевих жителів на примусові роботи до Німеччини). Однак напередодні знищення гетто 27 травня 1942 р. Йосип вивів жінку з дитиною через потаємний хід і відвіз до села Мощона у Кіровоградській області, де вони втрьох перебували до звільнення регіону¹⁷¹. Сім'ю Леї, яка лишилась у Соболівці, вбили німці з допомогою угорського батальйону та української допоміжної поліції у лісі Ближній Довжок.

Хоч офіційно в Соболівці не зареєстровано жодного Праведника народів світу, збереглося декілька історій про порятунок євреїв місцевими селянами. Жителька Соболівки Ірина Костянюк розповіла, що її бабуся Ганна Яківна Дудніченко врятувала маленьку дівчинку у день знищення гетто. Вона сховала дитину під спідницю, коли колону євреїв з її матір'ю вели на розстріл по вулиці Радянської армії¹⁷² непо-

¹⁷⁰ Lubov Khmel'nitskaia, Interview 31954, Part 2.

¹⁷¹ Lidiia Honcharuk, Interview 49325, Part 3.

¹⁷² Сьогодні вул. Івана Ковернеги. Ця частина села розташована доволі далеко від єврейського містечка. Можливо, євреї тут переховувались напередодні знищення гетто.

далік єврейського кладовища. Подальша доля дівчинки невідома.

Також серед рятівників задокументовано прізвища сімей, які переховували євреїв із гетто у себе на горищах. Це сім'я Майків; Анатолій Магера, який урятував чотирьох людей; сім'я Ляховських, які порятували трьох людей, зокрема Хону Пейсехман, яка померла у 1984 р. й була відома як «остання єврейка Соболівки» (себто остання мешканка населеного пункту, яка мала єврейське походження)¹⁷³.

Дехто зумів самостійно втекти від розстрілів. Відомо про історію Саші Пясека, який спершу заховався у вугіллі в підвалі, а потім увесь період окупації переховувався по різних місцях. Марії, матері Фіри Стижевської, також удалось сховатися від німців у підвалі, прикрившись чорною хусткою. Згодом її прихистив місцевий українець, близький до її родини — Арсеній Бабур.

На тих, хто уникнув розстрілів, попереду чекали місяці холодних і голодних поневірянь. Залежно від своїх умінь, знань і соціальних контактів, уцілілі євреї вибудовували різні стратегії виживання: шукали знайомих серед неєврейського населення, які могли прихистити; приховували свою єврейську ідентичність; налагоджували економічні відносини з місцевими селянами (вимінювали особисті речі на їжу, торгували власними вміннями в обмін на допомогу тощо); долучалися до партизанських загонів; створювали єврейські групи опору (що рідко, але траплялося). Утім, хоч би які стратегії виживання вибирали євреї в умовах постійної екстремальної ситуації, дуже мало залежало від них самих — часто вирішальну роль відігравали випадок і збіг обставин.

Специфіка Голокосту та окупації регіону в долині річки Південний Буг, де розташовані Соболівка і Райгород, також позначилася на стратегіях виживання місцевих євреїв: часто вони шукали знайомих неєвреїв, які могли б перевести їх на інший бік річки, або самі намагались перейти до румунської зони окупації, де загалом шанси на виживання були

¹⁷³ Трахтенберг Л. Соболевка. С. 39.

вищими. Масові розстріли у Трансністрії не мали такого систематичного і масштабного характеру, як на теренах німецької адміністрації. Утім, поширеними небезпеками були голод, холод і хвороби, а також депортація назад у німецьку зону в разі виявлення втікачів. Багато хто бажав потрапити до гетто у м. Бершадь (зокрема соболівські євреї, адже Бершадь була найближче до Соболівки), де євреї в непростих умовах намагались вижити, потерпаючи від холоду, голоду і хвороб, до звільнення регіону від румунської та німецької окупації.

Незвичайною є історія порятунку Фіри Стрижевської із Соболівки. Після райгородського табору вона потрапила на примусові роботи до Брацлава, а потім до табору в Михайлівці, звідки 1942 р. наважилась втекти. Вранці під час перевірки Фіра відпросилась нібито до вбиральні й побачила двох теплицьких єврейських дівчат, які допомагали одна одній пролізти через загорожу табору. Вони втекли разом. Пробираючись крізь листопадову заметіль у напрямку Соболівки і Теплика, дівчата натрапили на віз із трьома людьми. Це були мати Фіри Марія Стрижевська, близький друг сім'ї українець Арсеній Бабур і візник. Марія Стрижевська, дізнавшись, у якому таборі перебуває її донька, саме їхала до Михайлівки, щоби бути з донькою. Після цієї зустрічі Арсеній звелів візнику повертати назад. В такий спосіб дівчата врятувались від цілком імовірної смерті від замерзання, адже були легко вдягнені, і потрапили до рідних містечок. Арсеній Бабур переховував Марію і Фіру Стрижевських у себе на горищі у Соболівці дев'ять місяців, відтак із допомогою ще однієї українки організував їм переправу через Південний Буг. На шляху до Трансністрії жінок схопили румунські військові. Мама з донькою потрапили під суд у Тирасполі, де їх ледь не засудили до розстрілу як партизанок, але зрештою вони відбули 6 місяців ув'язнення. Відтак Марія і Фіра повернулись до Бершаді, де зустрілись із батьком Герцем, і дожили до звільнення від німецько-румунської окупації¹⁷⁴.

¹⁷⁴ Fira Kelmanskaya, Interview 11922, Parts 2–3.

Відомо, що Арсеній Бабур також допомагав переховуватись Аркадію Бурштейну і його батькові, організовував переправи через Буг інших євреїв, подеколи за гроші, як-от польського єврея із села Савин Михайла (уродженого Мойше) Гендельсмана¹⁷⁵.

Із Райгорода, де робочий табір мав охорону, втекти було майже неможливо. До того ж більшість примусових працівників не були місцевими, а євреї, депортовані з Румунії, не володіли українською мовою і, відповідно, не могли звернутися по допомогу до місцевих селян. Утім, у спогадах уцілілих не вдалося знайти згадок про порятунок бранців райгородського табору місцевими українцями¹⁷⁶. Часто люди просто боялися пускати до себе євреїв, знаючи, що їм за це загрожує смерть.

Зважитися на такий відчайдушний крок, як втеча з табору, було непросто. Із Соболівки до Бершаді була змога дістатися, перейшовши мости через річку, а в холодний сезон — по кризі. Натомість у Райгороді, який хоч і був розташований над Південним Бугом, тобто у безпосередній близькості до Трансністрії, перетнути річку було майже неможливо. По-перше, німці могли одразу побачити, що хтось переправляється. По-друге, річка в цьому місці доволі широка, а берег урвистий.

За спробу втечі з табору могли вбити або побити до напівсмерті. Німці попередили, що за одного втікача або втікачку буде вбито десятьох бранців табору. Раїса Страшна згадувала, як відбувались такі покарання: *«Як? Приведуть, поставлять нас у стрій. “Ти виходь”. Ось так рахує: “Один, два, три, чотири, п’ять, шість, сім, вісім, дев’ять, десять. Десятий, виходь”. Яюсь рахували, а я була дев’ятою. Десятий вийшов — усе. І вбили тоді 50 людей. То що їх? Вбили*

¹⁷⁵ Mikhail Gandelsman, Interview 26072. Visual History Archive, USC Shoah Foundation Institute, 4 Parts (Part 3).

¹⁷⁶ Міріам Бігунова, примусова робітниця із Теплика, згадувала, що коли за обміном потрапила до табору в с. Нижча Кропивна, місцева жінка-баптистка, за домовленістю із охоронцями табору, декілька разів брала дівчину до себе додому, щоб нагодувати (Miriam Bigunov, Interview 29835, Part 3).

і десь закопали, і все. Де вони закопали? Знайшли яр і туди кидали». Утім, допоміжна поліція не завжди видавала втікачів службовцям «Організації Тодта» і СС, адже за те, що вони допустили втечу бранців, їм також міг загрожувати розстріл. Наприклад, поліція «врятувала» від розстрілу Раїсу Страшну після її першої невдалої втечі із райгородського табору, призначивши їй як покарання 25 привселюдних ударів різками. Восени 1943 р., коли вже ходили чутки про наступ Червоної армії, Раїсі все ж удалось утекти під час примусових робіт на дорозі. Спершу її прихистила бабуся в хуторі Червоний Кут. Через місяць її викрили, тож дівчина змушена була піти. Уникаючи містечок і сіл, ідучи полями й лісами, Раїса врешті дісталася Христинівки, яку вже було звільнено від німців¹⁷⁷.

Збереглася низка свідчень про те, як бранці райгородського табору, приречені до розстрілу за «відбором», переховувались у табірних приміщеннях, подеколи навіть із малими дітьми. Утім, їхня подальша доля невідома.

До кінця березня 1944 р. німецькі та румунські війська було відкинуто за межі Вінницької області. Соболівку радянські війська звільнили 12 березня, Райгород — 15 березня 1944 р.

ПОВОЄННЕ ЖИТТЯ

Драматичні наслідки Голокосту в регіоні можна уявити на прикладі єврейських громад Райгорода і Соболівки. Упродовж 1941–1944 рр. на околиці лісу біля Райгорода німецькі окупанти та підлеглі їм службовці допоміжної поліції вбили понад 100 єврейських жителів Райгорода й майже 3 тисячі євреїв із румунської зони окупації та окупованих німцями місць Вінницької області, зокрема певну кількість

¹⁷⁷ Raisa Strashnaia, Interview 39774, Part 3.

соболівських євреїв. Точні дати масових страт, кількість та імена вбитих залишаються невідомими. 27 травня 1942 р. в лісі біля Соболівки німецькі окупанти і службовці допоміжної поліції убили понад 300 євреїв — дітей, жінок і чоловіків. Для визначення точної кількості та осіб жертв нині також бракує джерел.

Під час війни культурне і соціальне єврейське життя двох містечок було майже повністю знищене німцями за підтримки місцевої допоміжної поліції, а також литовських підрозділів поліції (у Райгороді) та угорських військових батальйонів (у Соболівці). Лише небагатьом місцевим євреям удалось пережити німецьку окупацію. Після вигнання німецьких окупантів додому повернулись тільки декілька з них.

Повернення вцілілих

Після Другої світової війни колишні штетли Райгород і Соболівка були сильно зруйновані. Повертаючись додому, вцілілі євреї виявляли, що їхні будинки спалено, зруйновано, знесено або ж у них уже живуть інші люди — мешканці села, біженці, радянські функціонери. Усвідомлення втраченого єврейського життя цих місць завдавало болю і підштовхувало до еміграції. Лише одиниці намагалися відбудувати свої домівки, почати нове життя і щонайменше зберегти пам'ять про трагедію, про невинно загиблих рідних. На жаль, немає даних про те, скільки євреїв повернулись до Райгорода та Соболівки після визволення. Збереглося лише кілька історій.

Раїса Страшна повернулась додому в травні 1944 р., щойно дізналась, що Райгород звільнено. Перше, що вразило жінку, — нова дорога. Дорога, на якій вона працювала і заради якої були вбиті тисячі євреїв, проходила прямо центром села. Будинок Раїси був спалений. Її прихистила Любов Доля, яка допомагала й іншим уцілілим євреям, які залишились без житла після деокупації регіону. Врешті, в 1946 р. Раїса виїхала з Райгорода до Хабаровська, де

з 1930 р. жила її тітка. А на початку 1990-х жінка емігрувала до Ізраїлю¹⁷⁸.

Єфим Штейнер, якому вдалось утекти з табору в Краснопілці, повернувся до Райгорода в травні 1944 р. Ще у лютому 1944 р., коли Вінницьку область було окуповано німцями, Єфим у Харкові вступив до школи фабрично-заводського училища за професією бляхара. Він згадував, як щодень стежив за новинами з фронту: *«У центрі міста була велика, як стіна, мапа. І відмічалось, як просувався фронт: маленькими червоними прапорцями. І ось я ходив і спостерігав, як швидко звільниться моя Батьківщина»*. Прибувши додому на станцію «Самчинці», Єфим зустрів свого брата Олександра, якому також удалося втекти з табору, але до Трансністрії. Будинок Штейнерів було знесено. Олександр мобілізувався до лав радянської армії. Єфим деякий час жив у чоботаря Янкеля Варнейма, який теж пережив німецькі табори примусової праці. Кілька років працював на станції, в 1946-му переїхав до Саратова, а в 1950-х повернувся до України — до Дніпропетровська (нині — Дніпро). Олександр також із 1946 р. жив у Саратові, а на початку 1990-х емігрував до Ізраїлю¹⁷⁹.

Колишне єврейське містечко у Соболівці було вщент понівечено. Фіра Стрижевська з батьком і мамою — єдині вцілілі із багатодітної сім'ї, — коли дізнались про звільнення Соболівки, одразу повернулися додому з Бершаді. Жінка згадувала: *«Ми прийшли до нашого містечка Соболівка, але від нього залишилося тільки ім'я! Ані будинку... Вони знищили всі єврейські будинки. Всі! Ні будинку, ні одягу, нічого не було. Наші колишні сусіди, їх вже теж немає, вони старі, хто що дав: хто — одяг, хто — щось поїсти. А потім і тато десь влаштувався»*. Коли до Соболівки прийшла війна у 1941 р., Фіра мала йти в 10 клас. Тож після війни вона хотіла закінчити школу, однак через те, що в містечку не назбиралось достатньо учнів (а мало бути принаймні шість), єдиний учитель школи, а за сумісництвом завуч, скасував навчання. Фіра декілька років прожила в Соболівці, потім із чоловіком

¹⁷⁸ Raisa Strashnaia, Interview 39774, Part 4.

¹⁷⁹ Efim Shteyner, Interview 26144, Part 4.

мешкала в різних містах України, а наприкінці 1990-х емігрувала до США¹⁸⁰.

Батько і син Аркадій і Лейб Бурштейни, повернувшись додому до Соболівки, дізналися, що у їхньому будинку живуть місцеві селяни. І хоч будинок Бурштейнам повернули, вони недовго лишались у рідному селі. Згодом вони продали дім і переїхали до Гайсина, міста свого порятунку під час Голокосту¹⁸¹.

Нині ані в Райгороді, ані в Соболівці євреї не живуть. Аврум Камінський, один з останніх мешканців Райгорода, що мав єврейське походження, помер у 1975 р. Його могила символічно розташована неподалік закинутого старого єврейського кладовища. Остання відома єврейська жителька Райгорода Людмила Серафимівна (прізвище невідоме), яка викладала німецьку мову в місцевій школі, померла у 2000-х¹⁸². Хона Пейсехман, остання відома мешканка Соболівки єврейського походження, померла у 1984 р. Сьогодні Райгород і Соболівка — майже повністю українські села, які досі зберігають болісну пам'ять про історію єврейської громади.

Покарання винуватців

Після війни частина колишніх місцевих поліцейських отримала вироки. Уціліла соболівчанка Лідія Гончарук, яка працювала після війни у радянській контррозвідці, засвідчила, що у Соболівці засудили Червоного (ім'я невідоме) на 15 років, а також Костю Білаша та Бойка (ім'я невідоме) на 13 років¹⁸³. Деякі службовці допоміжної поліції втекли разом із німцями, як-от райгородець Володимир Павлічук і головний поліцейський Соболівки Йосип Венгр (останній, утім, утопився, коли тікав). Більша частина, вочевидь, залишилася непокараною.

¹⁸⁰ Fira Kelmanskaya, Interview 11922, Parts 2–3.

¹⁸¹ Arkadii Burstein, Interview 46564, Part 4.

¹⁸² Свідчення щодо її біографії суперечливі та потребують уточнення. Одні місцеві згадують, що вона була родом із с. Вороновиця (у якому німці також убили єврейську громаду), інші — що із Райгорода.

¹⁸³ Lidiia Honcharuk, Interview 49325, Parts 2–3.

Питання про те, чи було притягнуто до відповідальності німецьких виконавців злочинів у Райгороді та Соболівці, зокрема службовців жандармерії, литовських шуцманшафтів і угорських батальйонів, потребує додаткового вивчення. Відомо лише, що окремі литовські службовці допоміжної поліції, які розстрілювали єврейських примусових робітників на території Вінницької області, були засуджені до 25 років виправних колоній або до розстрілів¹⁸⁴. Прізвища більшості виконавців злочинів наразі з'ясувати не вдалось.

Щодо найвищої ланки — керівників, то більшість із них не було покарано, принаймні ані Райгород, ані Соболівка не фігурують у базі даних на сьогодні відцифрованих матеріалів повоєнних судових процесів на території Німеччини¹⁸⁵. Невідомо, чи були засуджені ортскомендант генерал-майор Гайнріх, начальники гайсинського посту жандармерії Дрекмаер, начальник теплицького посту польової жандармерії Рудольф Густав, відповідальні за масові страти 27 травня 1942 р. в Соболівці¹⁸⁶, а також немирівський і гайсинський гебітскомісари Зігін та Бехер і гайсинський гебітсфюрер Отто Поссельт.

Відомо, що головний керівник будівництва транзитного автошляху IV службовець СС Ганс-Адольф Прюцманн потрапив у полон у 1945 р., де скоїв самогубство. Іншого керівника, Пауля Отто Гайбеля, суд у Варшаві в 1954 р. засудив до пожиттєвого ув'язнення, однак невідомо, чи було згадано у вирoku вбивства тисячі єврейських примусових робітників у Райгороді. Врешті, Гайбель теж наклав на себе руки. Вальтера Гізеке, який улітку 1942 р. змінив Гайбеля у керівництві, не притягнули до відповідальності (хоча й допитали під час досудових розслідувань у Німеччині в 1950–1960-х рр.)¹⁸⁷.

¹⁸⁴ Винокурова Фаина. Литовская коллаборация... С. 11–13.

¹⁸⁵ Пошук у базі оцифрованих справ: <https://junsv.nl/westdeutsche-gerichtsentscheidungen/suchen>

¹⁸⁶ ДАВіО. Ф. Р-1683. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 9–9 зв.; Государственный архив Российской Федерации. Ф. 7021. Оп. 54. Д. 1237. Л. 99, 161; Круглов А., Уманский А., Щупак И. Холокост в Украине. С 51–52.

¹⁸⁷ Bennett G. H. The Limits of West German Justice in the 1960s: The Post-War Investigation of Walter Gieseke (Oberstleutnant of the Gendarmerie and SS). *Law, Crime and History*. 2013. Vol. 3 (Issue 2). P. 138. URL: <https://>

У 1966 році в Любеку відбувся судовий розгляд справи Франца Христоффеля, інспектора будівельної секції Гайсин, який був безпосередньо відповідальний за райгородський відтинок дороги, та інших винуватців, зокрема Йозефа Вагнера, імовірного коменданта гранітного кар'єру в Райгороді. Утім, за браком доказів Христоффеля не було засуджено¹⁸⁸. Інспектора регіональної будівельної секції Вінниці Теобальда Тіра, який міг бути причетний до злочинів у Райгороді, у 1945 р. у Польщі засудили до смертної кари за інші злочини, він помер у в'язниці.

ТОПОГРАФІЯ НАСИЛЛЯ І ПАМ'ЯТІ

Надзвичайна комісія зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників 16–17 листопада 1944 р. дослідила місця масових поховань біля райгородського лісу. Було виявлено чотири могили завглибшки понад три метри. Одну з могил (8 метрів завдовжки і 5 метрів завширшки) комісія датувала 1941 роком, інші три (10 метрів завдовжки і 5 метрів завширшки) — 1942-м і початком 1943 р. Всього у ямах, за даними комісії, виявили тіла 2758 убитих: у першій — 438, у другій — 720, у третій і четвертій — по 800 осіб¹⁸⁹. Треба зауважити, що в радянському акті не визначено етнічну належність жертв: це відповідає радянській практиці, коли вбитих євреїв описували як «мирних радян-

pearl.plymouth.ac.uk/bitstream/handle/10026.1/8883/LCH_V3_2_06_Bennett.pdf

¹⁸⁸ Encyclopedia of Camps and Ghettos. P. 1405; ZENTRALE STELLE, LUDWIGSBURG 11 (4) AR-Z 20/63 copy YVA O.53/158.

¹⁸⁹ ДАВіО. Ф. Р-1683. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 9–9 зв., цит. за: Насильство над цивільним населенням. Вінницька область. Документи органів держбезпеки. 1941–1944 / авт.-упоряд. : Валерій Васильєв, Сергій Гула, Павло Кравченко, Роман Подкур, Вольфганг Шнайдер. Київ : Видавць В. Захаренко, 2020. С. 112–113.

ських громадян». У такий спосіб офіційний радянський наратив приховував особливу єврейську жертовність у нацистській політиці знищення і намагався поширювати ідею про страждання всього «радянського народу». До висновків комісії слід ставитися з обережністю, адже НДК працювала ще в умовах війни й мала політичну мету. Проте навіть задокументовані комісією розмір і кількість масових поховань свідчать про дуже велику кількість убитих тут людей. Можна також стверджувати, що більшість поміж них становили євреї. Немає свідчень про те, що у лісі убивали військовополонених або інших цивільних місцевих.

14 листопада 1944 р. НДК працювала у Соболівці. В акті комісії було зазначено про 382 загиблих (150 жінок, 142 дитини і 90 чоловіків), тіла яких поховані в лісі Ближній Довжок, де німці проводили масові розстріли. В цьому висновку НДК також ідеться про умовних «мирних жителів»¹⁹⁰. За спогадами очевидців і вцілілих євреїв, 27 травня 1942 р. в Соболівці було страчено від 300 до 350 євреїв. Також є поодинокі свідчення вцілілих про те, що ще один масовий розстріл відбувся напередодні звільнення від окупації. Тоді було вбито фахівців і ремісників, яких залишили живими після ліквідації гетто¹⁹¹.

Меморіалізація місць масових убивств

Радянська політика пам'яті жертв Другої світової війни обмежувала і навіть цензурувала пам'ять про Голокост. Радянський режим не здійснював меморіалізації жертв Голокосту, через що деякі місця пам'яті та насилля над євреями у містах і селах Вінниччини не було позначено та захищено, зокрема низка таборів примусової праці вздовж колишньої транзитної дороги IV, на місці якого сьогодні пролягає сучасний автошлях.

¹⁹⁰ Murder story of Sobolevka Jews in the Dolzhok Forest. URL: <https://collections.yadvashem.org/en/untold-stories/killing-site/14626907>

¹⁹¹ Зокрема Фіра Стрижевська згадувала, що її батька напередодні радянського наступу на Соболівку добродії також перевели через Південний Буг і так урятували йому життя, оскільки у Соболівці німці планували вбити останніх євреїв (Fira Kelmanskaya, Interview 11922, Part 2).

Пам'ять про вбитих залишалася насамперед у родинях і в колах друзів і мала дуже приватний характер. Так само, як трагедія Голокосту пов'язала індивідуальні біографії з різними місцевостями, пам'ять і вшанування вбитих євреїв поєднали людей із різних місць регіону.

Родичі та близькі загиблих із власної ініціативи вшанували пам'ять убитих євреїв Райгорода і Соболівки, шукали технічні можливості для створення меморіальних місць і, відповідно, позначення масових поховань. Місцеві підприємства і колгоспи допомагали з необхідними матеріалами.

Про перші меморіальні заходи, зокрема прізвища меценатів, авторів монументів, точну дату встановлення пам'ятника в Райгороді, відомо небагато. Утім, збереглись фото, які дають змогу побачити, який вигляд мали і як змінювались меморіали на місцях масових страт упродовж років.

У 1948 році родичі загиблих спорудили пам'ятний знак на місці масової страти соболівської єврейської громади у лісі Ближній Довжок. За спогадами Абрама Бурштейна, встановленням займались Йойна Жорницький, Горовець (ім'я невідоме) і сам Абрам. Директор радгоспу допоміг із матеріалами¹⁹². У 1968 році за ініціативи місцевих селян і єврейської громади, коштом місцевого цукрового заводу пам'ятник реконструювали. Оздоблений цеглою обеліск накрили металевим каркасом і додали напис російською: «Тут поховано 300 людей — євреїв — звірськи вбиті німецькими фашистами. 27.V.1942». Бетонний обмурівок позначав розмір могили. 1971 року пам'ятний знак було внесено до реєстру пам'яток історії місцевого значення під охоронним номером 843. У 1970-х роках, під час нової хвилі радянського антисемітизму, з вершини обеліска зняли зірку Давида.

Із роками меморіал зазнавав руйнувань під дією природних чинників. Від тиску коріння дерев бетонні покриття почали тріскатись, а від вологості металевий каркас укрили іржа та корозія. У 2023 році міжнародний проект «Мережа пам'яті» за підтримки Міністерства закордонних справ

¹⁹² Відродження пам'яті: Спогади свідків та жертв Голокосту. Вип. № 1. Дніпропетровськ : Центр «Ткума», 2008. С. 77.

Німеччини впорядкував територію меморіалу, відреставрував пам'ятник за проектом архітектора Тараса Савки і розмістив інформаційну табличку.

У 2023 році Об'єднана єврейська община України встановила пам'ятну плиту на позначення старого єврейського кладовища у Соболівці. За спогадами селян, що мешкають неподалік кладовища, ще у 1990-х сюди на могили своїх рідних приїздило подружжя Якова і Єви Потягайлів. Сьогодні кладовище закинуте й поросле хащами, старі мацеві деформовані й розкидані.

Про колишній штетл у Соболівці ще нагадують окремі оригінальні нереконструйовані двоповерхові хати часів ХІХ ст., яких, щоправда, лишилось лише декілька. Це зокрема будинок, де жив голова юденрату Йойна Жорницький. Нині на першому поверсі там працює перукарня. Ще одна споруда, пов'язана з єврейською історією Соболівки, — це будинок колишнього хедеру, який напередодні Другої світової війни перетворили на дитячий будинок. У ньому на початку 1944 р. Олександра Шулежко переховувала дітей із черкаського дитбудинку, зокрема єврейських¹⁹³. Сьогодні цей будинок є занедбаним.

Селяни, які живуть на території колишнього штетла, зберігають колективну пам'ять про довоєнну топографію Соболівки і післявоєнну єврейську історію села, про будинки, які колись належали єврейській громаді, зокрема той, де жила остання мешканка єврейського походження Хона Пейсехман. Але якогось систематичного на адміністративному рівні збереження залишків колишнього єврейського містечка не проводиться. Більшість будівель, що належали євреям, реконструйовано або знищено. Деякі історичні будинки зносять навіть сьогодні.

На місці, де до кінця 1930-х рр. стояла синагога, сьогодні розміщено меморіал жертвам Голодомору. У 2023 році тут облаштували алею пам'яті військових, які загинули у російсько-українській війні.

¹⁹³ Основний фонд Національного музею історії України у Другій світової війні. Меморіальний комплекс. Спогади Олександри Шулежко. 1961. URL: <https://digital.warmuseum.kyiv.ua/documents/140>

У Райгороді, на місці одного з масових поховань, пам'ятний знак з'явився у 1950-х, коли на кладовищі у Немирові змінювали обеліск. Немирівець Михайло Мостовий самотужки відвіз демонтовану споруду до місця масових розстрілів у Райгороді у пам'ять про свого батька Наума Мостового, якого розстріляли в райгородському лісі, й тисячі вбитих євреїв. Михайло сам пережив два розстріли у немирівському гетто¹⁹⁴. Цей пам'ятник в оригінальному вигляді стоїть і сьогодні. На ньому напис російською: «Вічна пам'ять жертвам фашизму 27 червня 1942 р. Сумуємо...».

Меморіал указує на розташування лише однієї з могил. Три інші поховання розташовані сьогодні в лісі, ці місця не позначено і не захищено. Людські останки можуть бути й поза видимими межами меморіалу, зокрема у лісі. Подеколи кістки загиблих можна помітити на поверхні, що є наслідком впливу природних чинників або дій мародерів. Тож потрібно невідкладно захистити могили.

Під час роботи проекту «Мережа пам'яті» було знайдено аерофотознімок Райгорода від 6 червня 1944 р., зроблений під час німецького розвідувального польоту вже після деокупації міста. На фото задокументовано галявину лісу в Райгороді, яку використовували в 1941–1944 рр. як місце масових убивств євреїв. У межах співпраці з міждисциплінарною робочою групою «Конфліктні ландшафти» Університету Оснабрюка цей аерофотознімок було досліджено. На ньому зафіксовано неоднорідності на поверхні землі, які є наслідком значних змін у ґрунті.

У 2021 році було здійснено лазерне сканування (LiDAR) території лісу в Райгороді. Цей неінвазивний метод дослідження ґрунту дає змогу дотримуватися релігійних правил юдаїзму, які забороняють порушувати спокій померлих.

¹⁹⁴ 24 листопада 1941 р. Михайло врятувався із розстрільної ями, 26 червня 1942 р. — втік із вантажівки, попередньо переховавши маму Софію та двоюрідну сестру Басю в підвалі на території гетто. Зрештою вони втрьох переправились до Трансністрії через Південний Буг із допомогою Марії Лавренюк, яка після війни отримала звання Праведник народів світу (Мостовой М. Н., Мостовая А. Г. Мы прошли через ад. Винница, 2004. С. 5–10).

Лідарний знімок місцевості документує, по-перше, контури сучасного меморіалу, який охоплює територію одного з масових поховань. По-друге, він демонструє три площі з чіткими нерівностями і заглибленнями в землі на місцях інших масових поховань, які сьогодні розташовані в лісі. Ці картографічні матеріали, разом із земляними заглибленнями і людськими останками, які можна побачити на місці, надають переконливі докази існування кількох великих масових поховань. Оскільки біля лісу регулярно проводили розстріли, а окремі ями могли використовувати для кількох акцій, сьогодні вже неможливо визначити точну кількість могил. Однак є велика потреба захистити всю територію як меморіал і місце останнього спочинку вбитих.

Доступ до місця пам'яті жертв Голокосту в Райгороді дуже ускладнений, а в погану погоду — неможливий. Після Другої світової війни неподалік від місця масових розстрілів євреїв з'явилося сільське кладовище, до якого від автошляху пролягає дорога. Далі, у напрямку масового поховання, вона частково перетворюється на бугристу ріллю, адже довкола аграрні угіддя. Пам'ятний знак у лісі не внесено до реєстру пам'яток історії місцевого значення. Земельна ділянка, де розташовані масові поховання євреїв, перебуває у комунальному користуванні Вінницького обласного комунального спеціалізованого лісогосподарського підприємства «Вінницяоблагроліс».

У Райгороді не залишилося архітектурних слідів єврейського життя. Його центр було перебудовано під час прокладення транзитної дороги IV, а потім і після війни, коли містечко відновлювали. Тільки місце колишнього єврейського кладовища нагадує про те, що в Райгороді колись існувала єврейська громада.

У 2018 році в рамках проекту «Захистимо пам'ять» історикня і вчителька Олена Заєць та її учні встановили неподалік меморіалу в Райгороді інфостенд із короткою історичною довідкою англійською та українською мовами про Голокост у цьому містечку. Ще один стенд було розміщено

у центрі села, на ньому позначені пам'ятні місця села Райгород, зокрема і місця єврейського життя, релігії та культури. У 2023 році на місці масового поховання у Райгороді в рамках проекту «Мережа пам'яті» встановили інформаційну табличку.

Сучасні комеморативні й освітні практики

У незалежній Україні культура пам'яті про Голокост у Райгороді і Соболівці набула нового розвитку. Значних зусиль для впровадження знань про Голокост у комеморативну діяльність на місцях доклали педагоги райгородського ліцею, працівники райгородської бібліотеки, працівники та випускники соболівської школи і Вінницький музей Голокосту, відкритий у 2008 р.

Із 1980-х щорічно 27 травня у день знищення соболівського гетто біля місця масового поховання проводять пам'ятні заходи. Завдяки Ірині Лупещенко, журналістці та уродженці Соболівки, було збережено списки загиблих у Другій світовій війні соболівських євреїв, складені з пам'яті після війни Марією Шевченко, яка під час німецької окупації Соболівки була школяркою старших класів.

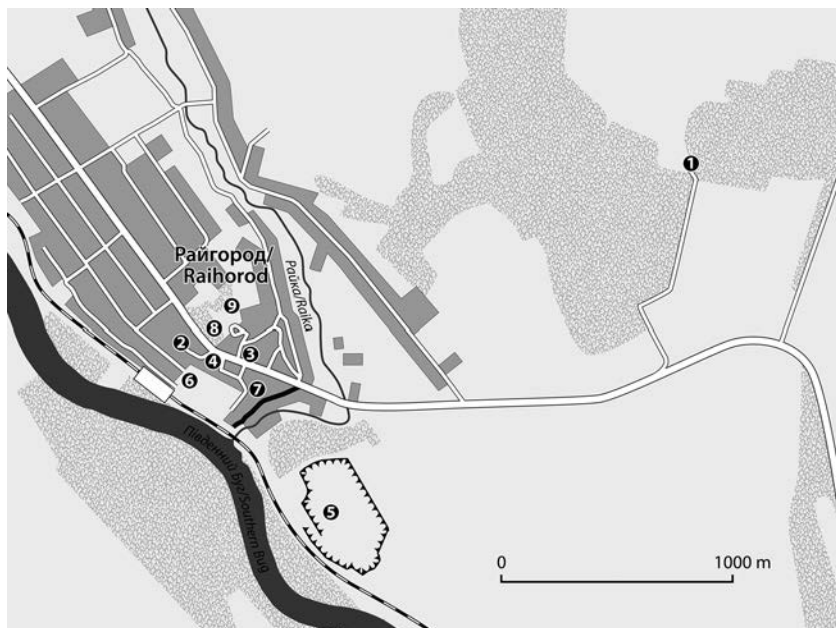
У середині 2000-х Леонід Трахтенберг, майбутній директор Вінницького музею Голокосту, провів низку екскурсій, присвячених регіональній історії та пам'яті про Голокост у Вінницькій області. Автобусний маршрут під назвою «Дорога смерті. Дорога пам'яті» передбачав відвідини місць масових розстрілів примусових єврейських працівників і поховань на ділянці транзитної дороги IV, колишніх таборів примусової праці від Вінниці до Умані та пошанування пам'яті вбитих жертв Голокосту. Одна з екскурсій була на місці розстрілів у Соболівці. Сьогодні Вінницький музей Голокосту зберігає низку архівних та історіографічних матеріалів про регіональну історію Голокосту у Вінницькій області. Серед них є і мемуари Михайла Мостового, який встановив пам'ятник у Райгороді.

Місцева громада за ініціативи Олени Заець, вчительки історії і директорки райгородського ліцею, за сприяння сільської ради регулярно доглядає за меморіалом, підфарбовує пам'ятний знак. Щороку вчителі райгородської школи за підтримки місцевої бібліотеки та будинку культури організують меморіальні заходи у селі та на місці масового поховання. У Райгороді регулярно проводять освітні та культурні тематичні заходи, учителі долучають школярів до усноісторичних досліджень періоду Другої світової війни та Голокосту, проводять зустрічі з очевидцями, поширюють навчальні буклети та книжкові закладки зі спогадами про Голокост у Райгороді. Директорка ліцею Олена Заець працює над створенням історичної експозиції в будівлі школи про українську, єврейську та польську історію села.

Повномасштабне військове вторгнення Росії на територію України 24 лютого 2022 р., втрати серед військових-односельчан, рідних, близьких і друзів у регіоні позначились на комеморативній культурі в Райгороді та Соболівці. Вшановуючи пам'ять загиблих у нинішній війні, райгородська і соболівська громади і надалі зберігають, вивчають і поширюють пам'ять про Другу світову війну та Голокост.

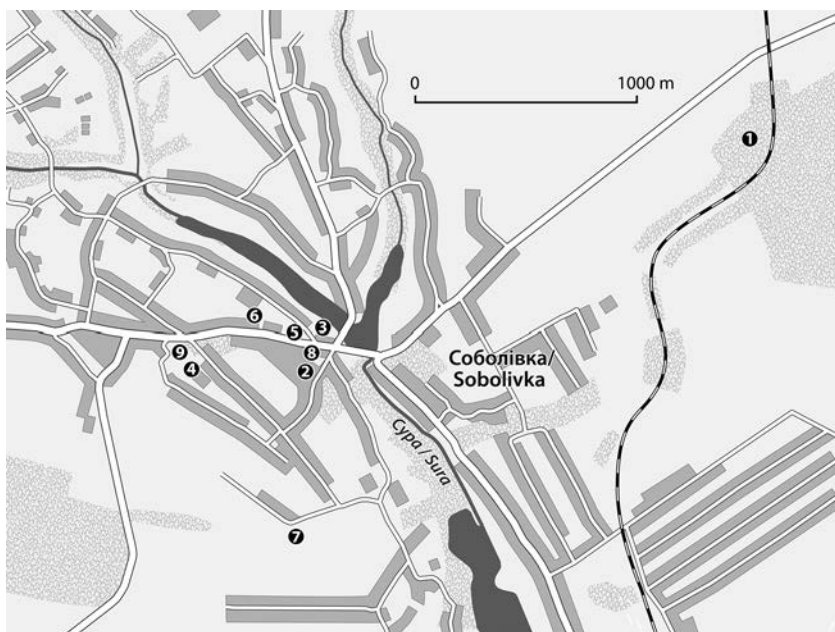
Ця публікація також покликана сприяти подальшому вивченню, осмисленню і збереженню місцевої історії.

ІЛЮСТРАЦІЇ/ ILLUSTRATIONS

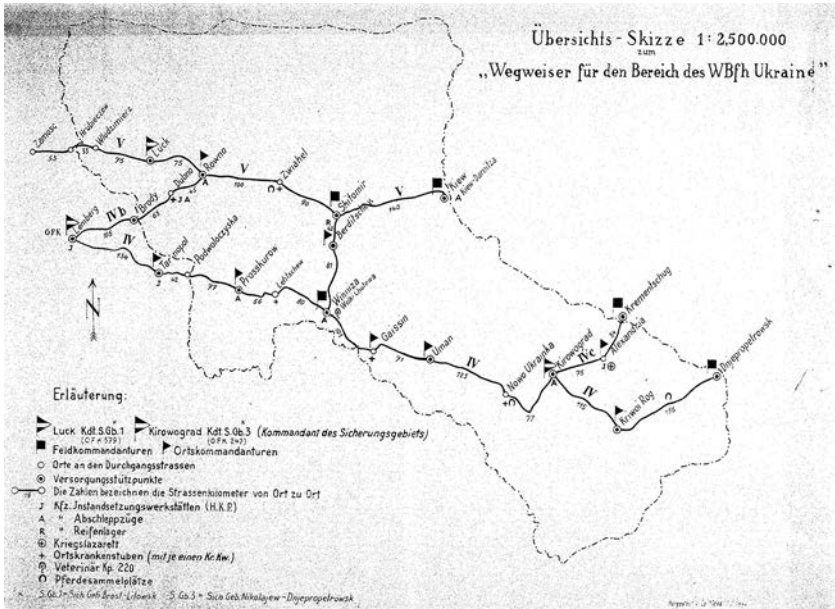
1 – Меморіал жертвам Голокосту. Поруч у лісі (на схід) – ще не позначені масові поховання. 2 – Райгородський ліцей, під час німецької окупації – робочий табір. 3 – Місце гетто і робочого табору. 4 – Місце, де збирали євреїв перед розстрілами. 5 – Щebeneвий кар’єр, місце примусової праці. 6 – Колишне єврейське кладовище. 7 – Місце, де була одна із синагог. 8 – Меморіал воїнам-односельчанам, загиблим у роки Другої світової війни. 9 – Меморіал і поховання радянських військовополонених.

1 – Holocaust memorial. In the nearby forest (to the east) there are still unmarked mass graves. 2 – Raihorod Lyceum, which was a labour camp during the German occupation. 3 – Location of the ghetto and labour camp. 4 – The site where Jews were gathered before their murder. 5 – Gravel quarry, a site of forced labour. 6 – Former Jewish cemetery. 7 – The location of one of the synagogues. 8 – Memorial to local soldiers who died during World War II. 9 – Mass grave of Soviet prisoners of war and memorial.

1 – Меморіал жертвам Голокосту. 2 – Колишній ринок, поруч із гетто, де збирали євреїв перед розстрілом. 3 – До війни – будинок єврейської національної ради, під час німецької окупації – управління допоміжної поліції, нині – житловий будинок. 4 – Соболівська школа, під час окупації – німецька комендатура і місце, де збирали оstarбайтерів. 5 – Місце колишньої синагоги. 6 – Закинута будівля колишньої єврейської школи (хедеру). 7 – Колишнє єврейське кладовище. 8 – Пам'ятник розстріляним радянським військовополоненим. 9 – Меморіал і поховання радянських воїнів, які загинули в Другій світовій війні.

1 – Holocaust memorial. 2 – The former market, next to the ghetto, where Jews were gathered before their murder. 3 – The premises of the Jewish National Council before the war, used by the auxiliary police during the German occupation, and today a residential property. 4 – Sobolivka school, during the occupation a German commandant's office and an assembly point for Ostarbeiter (workers from the East). 5 – Site of the former synagogue. 6 – The abandoned building of the former Jewish school (cheder). 7 – Former Jewish cemetery. 8 – Monument to murdered Soviet prisoners of war. 9 – Memorial and grave of Soviet soldiers who died in the Second World War.

Карта німецьких ліній постачання, 1942 р. Німецька армія планувала використовувати цю мережу шляхів в Україні під час війни. Райгород і Соболівка були на ділянці маршруту між Вінницеєю та Уманню.

Map of German supply lines, 1942. The German army planned to use this route network in Ukraine during the war. Transit Route IV (DG IV) is shown on this map as the southernmost road. Raihorod and Sobolivka were on the section of the route between Vinnytsia and Uman.

© Bundesarchiv Militärarchiv, Freiburg

Райгородський колгосп «Перемога», 1930-ті роки.

«Peremoha» collective farm in Raihorod, 1930s.

© Архів райгородської бібліотеки

Краєвид на штетл Соболівка, 1938 р.

A view of the Sobolivka shtetl, 1938.

© Yad Vashem Photo Archive. 2712/2

Трудівники соболівської сільськогосподарської артілі, 1931 р.

Workers of the Sobolivka collective farm for national minorities (*natsmen artil*), 1931.

© Из архіву Івана Фурдика, Вінницький музей Голокосту

Подружжя Яків і Рухля-Лея Едельштейни. Вороновиця, 1923 р. На початку німецької окупації Рухля-Лея, її діти та батьки переховувалися у селі Вища Кропивна. Відтак потрапили до райгородського гетто, потім до табору праці у Брацлаві, а на початку 1942 р. — до табору в с. Печера. Якову вдалося втекти із німецького полону до с. Тиврів. Звідти він передавав дружині й сину продукти і в такий спосіб допоміг їм вижити.

Husband and wife Yakiv and Rukhlya-Leya Edelshtein, 1923, Voronovitsa village. At the beginning of the German occupation, Rukhlya-Leya was in hiding with her children and parents in the village of Vyshcha Kropyvna. They were subsequently sent to the Raihorod ghetto, then to a labour camp in Bratslav, and at the beginning of 1942 to a camp in the village of Pechera. Yakiv managed to escape from German captivity and made his way to the village of Tyvriv. From there, he provided his wife and son with food and helped them survive.

© VHA USC Shoah Foundation, Leonid Edelshtein, Testimony 28493, 1997

Леонід Едельштейн (ліворуч) із другом Гришею (прізвище невідоме).
Вінниця, 1945 р. У 1942–1944 рр. підлітки перебували у таборі в с. Печера.

Leonid Edelshtein (left) with his friend Hrysha (surname unknown), 1945,
Vinnytsia. The teenagers were in the labour camp in the village of Pechera
until its liberation in 1944.

© VHA USC Shoah Foundation, Leonid Edelshtein, Testimony 28493, 1997

Родина Едельштейнів у 1952 р., Вінниця. Зліва направо: мати Рухля-
Лея, старший син Олександр (Ісаак), донька Іда (народилась у 1946 р.),
батько Яків.

The Edelstein family in 1952, Vinnytsia. From left to right: mother Rukhlya-
Leya, eldest son Oleksandr (Isaak), daughter Ida (born in 1946), father Yakiv.

© VHA USC Shoah Foundation, Leonid Edelshtein, Testimony 28493, 1997

Зліва направо: Хася, Дуся (прізвища невідомі) і Раїса Страшна (уроджена Ріва Бердичівська). Ситківці, 1944 р. Дівчата разом перебували в робочому таборі в Райгороді. Під час Голокосту в Ситківцях німці вбили четверо дітей Хасі.

From left to right: Hasya and Dusya (surnames unknown) and Raisa Strashna (née Riva Berdychivska), 1944, Sytkivtsi village. The girls were together in a labour camp in Raihorod. During the Holocaust in Sytkivtsi, the Germans killed four of Hasya's children.

© VHA USC Shoah Foundation, Raisa Strashna, Testimony 39774, 1998

Раїса Страшна. Хабаровськ, 1946 р. Народилась у 1924 р. в Райгороді. Її батька Зейліка, маму Рухлю, сестру-двійнятку Ципу, молодшу сестру та братів Ідасю й Абрашу убили в квітні 1942 р. в Райгороді. З усієї сім'ї вижила тільки Раїса. Восени 1943 року їй удалося втекти з табору.

Raisa Strashna was born in 1924 in Raihorod. Her father Zeylik, mother Rukhlya, twin sister Tsypa, her younger sister and her brothers Idasya and Abrasha were killed in April 1942 in Raihorod. In autumn 1943, Raisa managed to escape a forced labour camp by fleeing her work detail which was deployed in road construction. Raisa was the only one of her family and relatives to survive. 1946, Khabarovsk.

© VHA USC Shoah Foundation, Raisa Strashnaia, Testimony 39774, 1998

Любов Доля, у якої після повернення до Райгорода проживала Раїса Страшна. Райгород, післявоєнне фото. Після деокупації села Любов надавала прихисток і іншим євреям, які втратили свої будинки.

Raihorod resident Lyubov Dolya, with whom Raisa Strashna lived after returning to Raihorod. After the deoccupation of the village, Lyubov provided housing assistance to other Jews who returned and found their homes in ruins. Post-war photo, Raihorod village.

© VHA USC Shoah Foundation, Raisa Strashnaia, Testimony 39774, 1998

Родина Страшних (зліва направо): Раїса Страшна (сидить), син Олег Беркович, онук Міша, донька Рита з чоловіком Валерою, внук Женя з дружиною Ірою. Ашкелон, 1997 р.

The Strashna family (from left to right): Raisa Strashna (seated), son Oleg Berkovych, grandson Misha, daughter Rita with her husband Valera, grandson Zhenya with his wife Ira. 1997, Ashkelon.

© VHA USC Shoah Foundation, Raisa Strashnaia, Testimony 39774, 1998

Єфим Штейнер народився 1928 р. в Райгороді. Під час німецької окупації потрапив із мамою Песею (уроджена Могилевер) і старшим братом Олександром до трудового табору у Краснопілці. Наприкінці 1943 р. Єфиму, його мамі й брату вдалося втекти. Фото зроблено під час запису інтерв'ю для Архіву візуальної історії Фонду Шоа. Дніпро, 1997 р.

Efim Shteiner was born in 1928 in Raihorod. During the German occupation, Efim was sent to the Transit Route IV (DG IV) labour camp in Krasnopilka with his mother Pesya (née Mogylever) and his older brother Oleksandr. At the end of 1943, Efim, his mother and his brother managed to escape. The photo was taken while recording an interview for the Visual History Archive, 1997, Dnipro.

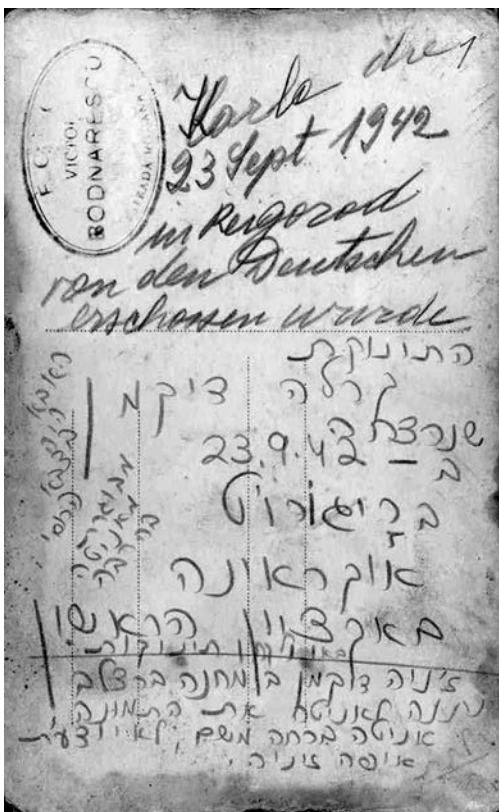
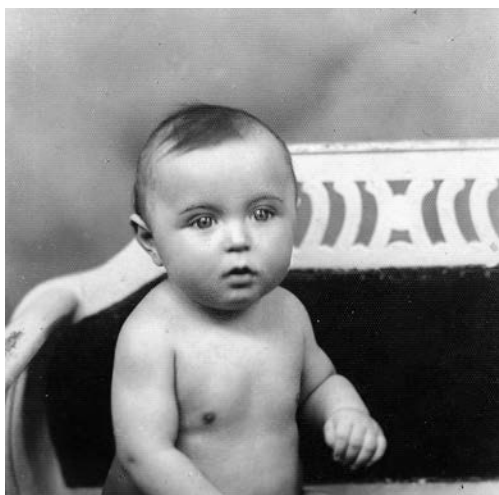
© VHA USC Shoah Foundation, Efim Shteiner, Testimony 26144, 1997

Шейва і Вольф Поляки (ліворуч) із Немирова були розстріляні у райгородському лісі у 1942 р. Немирів, довоєнний період.

Sheiva and Wolf Polyak (left) from Nemyriv were shot in Raihorod forest in 1942. Photo from the pre-war period, Nemyriv.

© Yad Vashem Photo Archive, 15000/14068359

Карла Дікман із Румунії, яку німці розстріляли біля лісу в Райгороді 23 вересня 1942 р. Зіня Дікман передала це фото Аніті Марк у брацлавському таборі примусової праці. Аніті вдалося втекти, доля Зіні Дікман невідома. Дата і місце фото невідомі, автор фото – Віктор Боднареску.

Carla Dickman from Romania, who was shot by the Germans in Raihorod, near the forest, on 23 September 1942. Zinya Dikman gave this photo to Anita Mark in Bratslav forced labour camp. Anita managed to escape; the fate of Zinya Dickman is unknown. Unidentified location, date unknown; the photographer was Victor Bodnarescu.

© Yad Vashem Photo Archive, 9364/1

Любов і Аркадій Хмельницькі. Гайсин, 1952 р. 27 травня 1942 р. під час ліквідації гетто в лісі Близьній Довжок біля Соболівки німці розстріляли молодшого брата і маму Любові, Ципу Гендлер. Про це Любов дізналась у таборі примусової праці в Райгороді. Батько Любові, Занвл, служив у радянській армії і пережив війну. Брат Ізя зник безвісти.

Husband and wife Lubov and Arkadiy Khmelnytskyi, 1952, Haisyn. On 27 May 1942, during the liquidation of the ghetto in Sobolivka, the Germans shot Lubov's younger brother and her mother, Tsypa Hendler, in Blyzhniy Dovzhok forest. Lubov learned about this in the forced labour camp in Raihorod. Her father, Zanvl, served in the Soviet army and survived the war. Her brother Izya went missing; his subsequent fate is unknown.

© VHA USC Shoah Foundation, Lubov Khmelnitskaia, Testimony 31954, 1997

Роза і Занвл Шермани, батьки вцілих під час Голокосту Беті і Сарі Шерман. Соболівка, 1940 р. Занвл був мобілізований і пережив війну, Розу розстріляли 27 травня 1942 р. разом із сином Гришею (1932 р. н.) під час ліквідації гетто в лісі Ближній Довжок біля Соболівки.

Husband and wife Zanol and Rosa Sherman, parents of Holocaust survivors Betia and Sarah Sherman, 1940, Sobolivka village. Zanol was mobilised and survived the war, Rosa and her son Hrysha (b. 1932) were shot in Blyzhniy Dovzhok forest on 27 May 1942 during the liquidation of the Sobolivka ghetto.

© VHA USC Shoah Foundation, Betia Sherman, 43983, 1998

Зліва направо: Сара, Занвл і Бетя Шермани із с. Соболівки. Місце фото невідоме, 1944 р. 27 травня 1942 р. німці розстріляли Гришу, молодшого брата Беті і Сари, і їхню маму Розу. Сестри пережили Голокост у таборах примусової праці.

From left to right: Sarah Sherman, Zavl Sherman (father) and Betia Sherman from Sobolivka village, 1944, unidentified location. On 27 May 1942, the Germans shot Betia and Sarah's younger brother, Hrysha, and their mother, Rosa. The sisters survived the Holocaust in the forced labour camps of Transit Route IV (DG IV).

© VHA USC Shoah Foundation, Betia Sherman, 43983, 1998

Герц і Марія Стрижевські з дочкою Фірою. Місце фото невідоме, 1945 р. Фіра народилась у Соболівці 15 жовтня 1926 р. Її братів Беню, Петю і Мішу, сестер Шейву і Сару із її донькою Фірою німці розстріляли 27 травня 1942 р. у лісі Близній Довжок біля Соболівки.

Hertz and Maria Stryzhevski with their daughter Fira, 1945, unidentified location. Fira was born in Sobolivka on 15 October 1926. Her brothers Benya, Petya and Misha, sisters Sheiva and Sarah and Sarah's daughter Fira were shot by the Germans on 27 May 1942 in Blizhniy Dovzhok forest in Sobolivka.

© VHA USC Shoah Foundation, Fira Kelmanskaya, Testimony 11922, 1996

Сара Стрижевська з донькою Фірою, яких німці розстріляли в лісі Ближній Довжок біля Соболівки 27 травня 1942 р. Дата та місце фото невідомі.

Sarah Stryzhevskaya with her daughter Fira. They were shot by the Germans in Blyzhniy Dovzhok forest on 27 May 1942. Unidentified location, undated.

© VHA USC Shoah Foundation, Fira Kelmanskaya, Testimony 11922, 1996

Фіра і Майкл (імовірно уроджений Михаїл) Кельманські. Соболівка, 1946 р. Соболівчанка Фіра (уроджена Стрижевська) пережила німецьку окупацію у таборах праці в Райгороді, Брацлаві та Михайлівці, з останнього втекла у листопаді 1942 р.

Husband and wife Fira and Michael (probably born Mykhail) Kelmansky, 1946, Sobolivka village. Fira (née Stryzhevaska) from Sobolivka survived the German occupation in labour camps in Raihorod, Bratslav and Mykhailivka, from where she escaped in November 1942.

© VHA USC Shoah Foundation, Fira Kelmanskaya, Testimony 11922, 1996

Зліва направо, верхній ряд: Клара Сирота, Сара Шерман, Фіра Стрижевська, Бетя Ройтман; нижній ряд: Клара Ройтман, Бетя Шерман, Роза Гевонтмахер. Соболівка, вересень 1945 р. Цим дівчатам із Соболівки удалось пережити Голокост: вони втекли із таборів примусової праці і потрапили, кожна у свій ризикований спосіб, до гетто в Бершаді у Трансністрії. З-поміж них невідомою наразі є історія примусової праці та втечі із таборів Клари Сироти.

From left to right, top row: Klara Syrota, Sarah Sherman, Fira Stryzhevska, Betia Roitman; bottom row: Rosa Gevontmacher, Betia Sherman, Klara Roitman. These girls from Sobolivka village managed to survive the Holocaust and escape from forced labour camps on Transit Route IV (DG IV) and each faced many dangers before ending up in the Bershad ghetto in Transnistria. Only the story of Klara Syrota's forced labour and escape from the camps is unknown. September 1945, Sobolivka.

© Із сімейного архіву Беті Вайсбурд (уроджена Ройтман), Вінницький музей Голокосту

Лідія Гончарук із правнуком Артемом під час запису інтерв'ю для Архіву візуальної історії Фонду Шоа. Калинівка, 1998 р. Після створення гетто в Соболівці Лідія (уроджена Лея Тетельбойм) одружилась з українцем Йосипом Гончаруком, який допоміг їй із дитиною врятуватись від розстрілів. Після війни Лідія працювала в контррозвідці й допомогла засудити трьох місцевих колаборантів.

Lidiia Honcharuk with her great-grandson Artem during the recording of an interview for the Visual History Archive, 1998, Kalynivka village (Vinnytsia oblast). After the creation of the ghetto in Sobolivka, Lidiia (née Leia) Tetelboim met and married Ukrainian Yosyp Honcharuk, who helped her and her child escape the shootings. After the war, Lidiia worked in counterintelligence and helped convict three local collaborators.

© VHA USC Shoah Foundation, Lidiia Honcharuk, Testimony 49325, 1998

Аркадій Бурштейн (ліворуч), який пережив Голокост у таборах примусової праці, з дружиною Фанею та своїм рятівником Праведником народів світу Віктором Поліщуком із Гайсина. Гайсин, 1972 р.

Arkadii Burstein (left), who survived the Holocaust in forced labour camps, with his wife Fanya and the Righteous Among the Nations Viktor Polishchuk from Haisyn. 1972, Haisyn.

© VHA USC Shoah Foundation, Arkadii Burstein, Testimony 46564, 1998

Колишня ринкова площа на території гетто Соболівка, де збирали євреїв перед розстрілом. Вересень 2023 р.

The former market square on the territory of the Sobolivka ghetto, where Jews were gathered before their execution. September 2023.

© Stiftung Denkmal für die ermordeten Juden Europas, Nataliya Derevyanko

Колишній будинок Йойне Жорницького, голови юденрату. Соболівка, вересень 2023 р.

The former house of Yoyné Zhornitskyi, head of the Judenrat (Jewish Council), Sobolivka village, September 2023.

© Stiftung Denkmal für die ermordeten Juden Europas, Nataliya Derevyanko

Будівля колишнього дитячого будинку в с. Соболівка, в якому напередодні Другої світової війни діяла єврейська початкова школа, а під час німецької окупації Олександра Шулежко переховувала деякий час єврейських дітей із Черкащини. Вересень 2023 р.

The former children's home in Sobolivka village. Prior to World War II it housed a primary school and during the German occupation Oleksandra Shulezhko hid Jewish children from Cherkasy there for some time. September 2023.

© Stiftung Denkmal für die ermordeten Juden Europas, Nataliya Derevyanko

Залишки мацев із колишнього єврейського кладовища у с. Соболівка.
Вересень 2023 р.

Remains of matzevahs from the former Jewish cemetery in Sobolivka village,
September 2023.

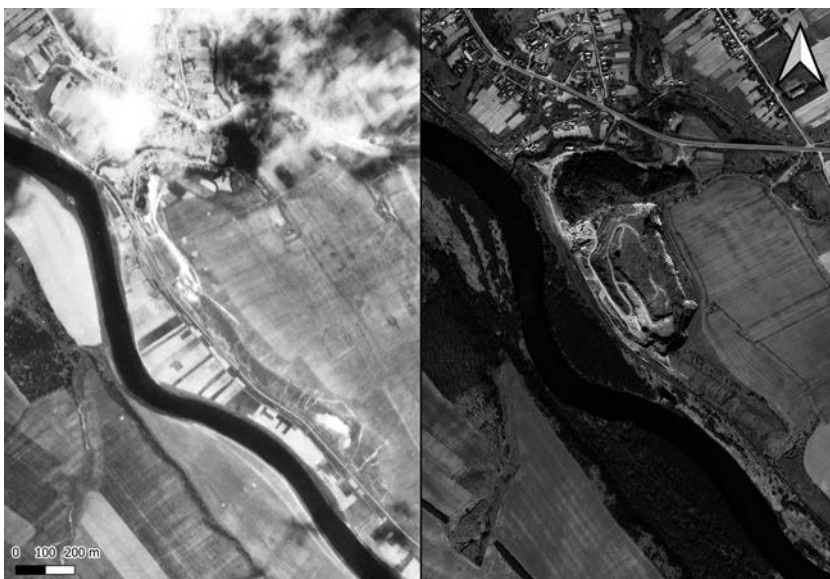
© Stiftung Denkmal für die ermordeten Juden Europas, Nataliya Derevyanko

Пам'ятний знак, установлений для позначення старого єврейського кладовища у с. Соболівка. Вересень 2023 р.

The memorial installed to mark the location of the Old Jewish Cemetery in Sobolivka village, September 2023.

© Об'єднана єврейська община України, Віталій Камозін

Ліворуч — фрагмент німецького аерофотознімка від 6 червня 1944 р., зробленого під час розвідувального польоту після деокупації міста. На фото зображено, зокрема, територію гранітного кар'єру в Райгороді — місце примусової праці. Цей кар'єр використовували і після війни. Праворуч — фото цієї місцевості 2023 р.

A fragment of a German aerial photograph (left) taken on 6 June 1944 during a reconnaissance flight after the deoccupation of the town, shows the territory of the granite quarry in Raihorod, a forced labour site. The quarry was still in use even after the war (on the right, the site in 2023).

© Luftbilddatenbank Dr. Carls GmbH (1944), Google Maps (2023)

Сучасний краєвид на гранітний кар'єр і залізницю, на яких працювали єврейські примусові працівники й працівниці в Райгороді. Вересень 2023 р.

A present-day view of the granite quarry and railway where Jewish forced labourers (men and women) from Raihorod labour camp were formerly deployed. September 2023.

© Stiftung Denkmal für die ermordeten Juden Europas, Nataliya Derevyanko

Райгородський ліцей, у якому розміщувалась частина табору примусової праці у Райгороді. Територію школи було поділено колючим дротом на дві частини: для військовополонених і для євреїв. Вересень 2023 р.

Raihorod Lyceum, which formerly housed part of the forced labour camp in Raihorod village. The school premises were divided by barbed wire into two parts: one for prisoners of war and the other for Jews. September 2023.

© Stiftung Denkmal für die ermordeten Juden Europas, Nataliya Derevyanko

Залишки мацев із колишнього єврейського кладовища в Райгороді. Вересень 2023 р.

The remains of the matzevahs from the former Jewish cemetery of Raihorod, September 2023.

© Stiftung Denkmal für die ermordeten Juden Europas, Nataliya Derevyanko

Уцілілі під час Голокосту соболівчанки на місці масового розстрілу і поховання їхніх рідних у лісі Ближній Довжок. Зліва направо: Сара Шерман із сином Геною, Хонті Грувман, Ліза Фарфель із донькою Беллою. Соболівка, 1950-ті рр.

Holocaust survivors from Sobolivka at the site of the mass shooting and burial of their relatives in Blyzhniy Dovzhok forest. From left to right: Sarah Sherman with son Gena, Honti Gruvman, Lisa Farfel with daughter Bella. 1950s, Sobolivka.

© VHA USC Shoah Foundation, Lubov Khmelniiskaia, Testimony 31954, 1997

Зліва направо: Юлій Кривошея, Занвл Шерман (батько Сари і Беті Шерман), Софія Лейкіна, Фріда Сапожник і невідома дівчина біля пам'ятника на місці масового розстрілу їхніх рідних. Соболівка, 1950-ті рр. Пам'ятник було встановлено у 1948 р.

Commemoration of the murdered Jews of Sobolivka, 1950s, Sobolivka village. From left to right: Yuliy Kryvosheya, Zanvl Sherman (father of Sarah and Betia Sherman), Sofia Leikina, Frida Sapozhnyk and an unknown girl at the monument near the site of the mass shooting of their relatives. The monument was erected in this form in 1948.

© Yad Vashem Photo Archive, 2712/2

Ушанування пам'яті вбитих євреїв у Соболівці. Дата фото невідома. У 1968 році місцеві селяни і єврейська громада за підтримки соболівського цукрового заводу реконструювали пам'ятник. На ньому з'явився напис російською: «Тут поховано 300 людей – євреїв – звірськи вбиті німецькими фашистами. 27.V.1942». У 1970-х, після внесення пам'ятного знаку до реєстру пам'яток історії місцевого значення, з вершини обеліска зняли зірку Давида.

Commemoration of the murdered Jews of Sobolivka, undated. In 1968, local farmers and the Jewish community, with the support of the Sobolivka sugar factory, reconstructed the monument. An inscription was added in Russian: "Here lie 300 people – Jews – who were brutally murdered by German fascists. 27 May 1942". In the 1970s, the Star of David was removed from the top of the obelisk, after the monument was added to the register of historical monuments of local importance.

© VHA USC Shoah Foundation, Betia Sherman, 43983, 1998

© VHA USC Shoah Foundation, Fira Kelmanskaya, Testimony 11922, 1996

У 2023 році у межах міжнародного проекту «Мережа пам'яті» за підтримки Міністерства закордонних справ Німеччини було впорядковано територію меморіалу, відреставровано пам'ятник у с. Соболівка за проектом архітектора Тараса Савки й розміщено інформаційну табличку. Жовтень 2023 р.

In 2023, the international project "Connecting Memory", with the support of the German Federal Foreign Office, landscaped the territory of the memorial, restored the monument in Sobolivka village under the supervision of architect Taras Savka and added an information board. October 2023.

© Stiftung Denkmal für die ermordeten Juden Europas

Родичі вшановують пам'ять євреїв, убитих у Райгороді під час Голокосту. Дата й імена відвідувачів невідомі. Обеліск у Райгороді встановив у 1950-х рр. немирівчанин Михайло Мостовий для позначення місць масових розстрілів. Тут також убили його батька Наума Мостового. Обеліск перевезено до Райгорода із немирівського кладовища.

Relatives honour the memory of Jews who were murdered in Raihorod during the Holocaust. The date of the photo and the names of the visitors are unknown. The obelisk in Raihorod was erected in the 1950s by Mykhailo Mostovyi, a resident of Nemyriv, to mark the sites of mass executions. His father Naum Mostovyi was also murdered here. The obelisk was transported to Raihorod from the Nemyriv cemetery.

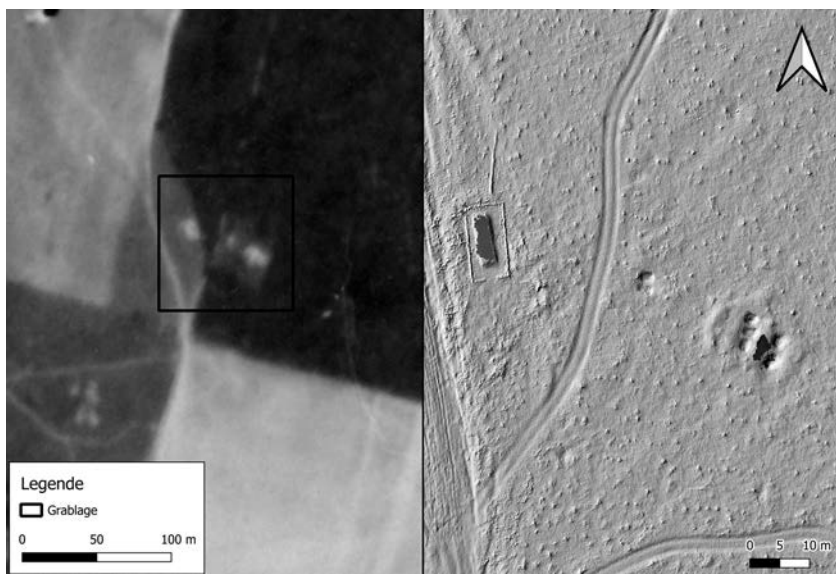
© Yad Vashem Photo Archive, 14615796

Меморіал у Райгороді позначає одне із масових поховань. На пам'ятнику напис російською: «Вічна пам'ять жертвам фашизму 27 червня 1942 р. Сумуємо...». Інші масові поховання розташовані сьогодні у лісі, їхні місця не позначено. У 2023 році біля меморіалу в Райгороді в межах проекту «Мережа пам'яті» встановили інформаційну табличку. Вересень 2023 р.

The memorial in Raihorod marks one of the mass graves. There is an inscription in Russian on the memorial: "Eternal memory to the victims of fascism, 27 June 1942. We mourn...". Today, sites of other mass graves are located in the forest; they are unmarked. In 2023, an information board was installed near the memorial in Raihorod as part of the "Connecting Memory" project. September 2023.

© Stiftung Denkmal für die ermordeten Juden Europas, Nataliya Derevyanko

Ліворуч – німецький аерофотознімок від 6 червня 1944 р., на якому зафіксовано галявину лісу в Райгороді, яку використовували між 1941 і 1944 рр. як місце масових убивств євреїв. Світлі ділянки в позначеному квадраті вказують на неоднорідності на поверхні землі і є проявом значних змін у ґрунті. Праворуч – лідарний знімок місцевості 2021 р., який документує контури сучасного меморіалу і демонструє чіткі нерівності й заглиблення в землі на місцях масових поховань. Місця поховань у лісі досі не позначено й не захищено, подекуди людські останки виходять на поверхню.

Left: A German aerial photo from 6 June 1944 documented a forest glade in Raihorod that was regularly used between 1941 and 1944 as a site for the mass murder of Jews. The light-coloured areas in the marked square indicate irregularities on the surface of the earth and demonstrate significant changes in the soil. On the right: a lidar image of the area made in 2021, documenting the contours of the present-day memorial and showing distinct irregularities and depressions in the ground at the mass grave sites. Burial sites in the forest are still unmarked and unprotected, in some places human remains protrude from the surface of the earth.

© Luftbilddatenbank Dr. Carls GmbH (1944), Lidar photo Stiftung Denkmal für die ermordeten Juden Europas (2021)

SUMMARY

RAIHOROD AND SOBOLIVKA: THE LIFE AND DEATH OF JEWISH COMMUNITIES

The centuries-long history of the Jewish communities of Raihorod and Sobolivka (today villages in Vinnytsia oblast, once known as shtetls) was cut short ruthlessly during the German occupation in 1941-1944. The Holocaust in these territories, which were included in the Generalbezirk Zhytomyr of Reichskommissariat Ukraine, had two dimensions: rapid waves of mass killing and long years of exploitation, or rather murder through forced labour, in the course of the construction of Transit Route IV (DG IV). After almost four years of German occupation, the fates of Jewish residents of the two villages were bound up with the tragedy of the Holocaust, which claimed the lives of all but a few Jews.

The development of Jewish townships in Podilia

The Polish town of Raihorod and the village of Sobolivka were first mentioned in the first half of the seventeenth century. As a result of three partitions of the Polish-Lithuanian Commonwealth that took place towards the end of the eighteenth century, Raihorod and Sobolivka were incorporated into the Russian Empire. In 1921, the two villages were included in the Vinnytsia oblast of the USSR, and since 1991, they have been part of the independent state of Ukraine.

Raihorod – a small town on the upland of the Southern Bug

Raihorod emerged as a multicultural population centre inhabited by Ukrainians, Jews and Poles. In the first half of the twen-

tieth century, about a thousand Jews lived in the shtetl that accounted for almost 50% of the population of Raihorod.

As a result of anti-Jewish pogroms that occurred at the beginning of the twentieth century and in 1917–1921, some of the Jewish residents left for Palestine. After coming to power in the 1920s, the Bolsheviks had been trying to secularise the local population. Despite suffering religious persecution, Jews continued practising Judaism and attended the synagogues until 1937, when they were demolished.

The Soviet policy of forced resettlement, the Holodomor and political reprisals had an impact on the size of the Jewish community of Raihorod. At least 100 Jews lived in Raihorod on the eve of World War II.

Sobolivka – once called “Warsaw”

Sobolivka was also a multicultural village inhabited by Ukrainians, Jews and Poles.

At the beginning of the twentieth century, more than 1,000 Jews resided in Sobolivka. They accounted for almost 20% of the local population.

The 1917–1921 war came to Sobolivka along with anti-Jewish pogroms. The newly installed Soviet government began the process of secularisation combined with the political and institutional assimilation of the Jewish population of Sobolivka.

Despite the anti-religious policy of the Soviet state, local Jews continued practising Judaism and attending the synagogue, but it was closed down in the second half of the 1930s.

As a result of the Holodomor, political persecution and deportations, the Jewish community of Sobolivka shrunk to 434 people (about 7% of the population) according to the 1939 census.

The beginning of the war and (non-)evacuation dilemmas of Jewish communities

On 1 September 1939, Germany invaded Poland, marking the start of World War II. The Soviet Union’s information policy greatly contributed to the fact that the majority of the Jewish

residents of Raihorod and Sobolivka were hesitant or reluctant to leave, even after Nazi Germany's attack on the Soviet Union on 22 June 1941.

Local Jews had very limited access to sources of information about foreign policy and German antisemitism.

Many of those who decided to flee their homes after the German invasion of the Soviet Union were prevented from doing so by poverty. Some people did prepare to evacuate, but they were unable to leave in time. The Soviet government did not implement any evacuation measures to save the lives of Jews who were doomed to die under Nazi occupation. State authorities made efforts to evacuate only the industrial facilities and their employees.

At least 100 Jewish residents of Raihorod and 400 Jews from Sobolivka, the majority of whom were elderly people and mothers with children, found themselves under German occupation.

The German-Romanian occupation of Vinnytsia oblast: regional specific features

On 22 July 1941, German troops entered Raihorod, and on 28 July, they captured Sobolivka. As an ally of Nazi Germany, Romania joined the invasion of the Soviet Union.

The Southern Bug river acted as a natural border between the two occupation zones. On 19 August 1941, the southern part of Vinnytsia oblast came under the control of the Romanian civil occupation administration and was included in the Transnistria Governorate. On 20 October 1941, the northern part of the region, which remained under the rule of the German occupation administration, was incorporated into Generalbezirk Zhytomyr that formed part of Reichskommissariat Ukraine. The German-occupied territory of Vinnytsia oblast was divided into seven districts (Kreisgebiete).

Raihorod became part of Kreisgebiet Nemyriv, while Sobolivka was included in Kreisgebiet Haisyn. The proximity of these villages to the "German-Romanian" border and the use of Jewish forced labour in the construction of Transit Route IV (Durch-

gangsstraße IV, or DG IV) influenced the dynamics, geography and regional specific features of the Holocaust in this area.

1941: ghettoisation, exploitation and the first executions of local Jews

Jewish residents of the German-controlled areas of Vinnytsia oblast had been discriminated against and murdered since the beginning of the occupation. Starting in September 1941, mass killings of Jews living in the region became more systematic. The first wave of violence lasted until the spring of 1942.

Establishment of the Raihorod ghetto

A couple of weeks after the arrival of the German occupation forces, Raihorod was subordinated to the Military Commandant's Office in Nemyriv (Ortskommandantur Nemirow). The Germans appointed a *starosta* (village chief) and formed an auxiliary police unit which was composed of non-Jews from the local population. One of the tasks of the auxiliary police officers was to detect, identify and register local Jews, and later on they were involved in the executions.

In the early days of the occupation, the German authorities established a *Judenrat* (Jewish Council). In August 1941, all Jewish men and women in Raihorod were herded into a ghetto. They were strictly prohibited from leaving it. All of them were obliged to wear yellow Star of David armbands as a means of identification under threat of being beaten. Subsequently, the Germans put a barbed-wire fence around the ghetto.

Violence and forced labour in the Raihorod ghetto

Immediately after the establishment of the Raihorod ghetto, its Jewish residents were subjected to forced labour. Initially, they were ordered to mop floors, clean and prepare rooms for incoming German occupiers, clear the roads, and do all the “dirty” work in the streets.

In late summer 1941, the Germans began using the Jews regularly to undertake heavy work at a granite quarry near the railway station and they also stepped up security measures in the ghetto. Raihorod played an important role in the Transit Route IV (DG IV) construction project owing to the nearby granite quarry and the railway infrastructure.

The first mass killings of Jewish residents of Raihorod took place sometime in the second half of August 1941. At around the same time, the Germans began bringing Jewish forced labourers to Raihorod from other localities of Vinnytsia oblast, including Teplyk and Nemyriv. They lived on a collective farm and on the school premises. The German construction firm “AG Dohrmann” was responsible for deploying Jewish forced labour in Raihorod at the time. This firm was also linked to the first shootings of Jews.

In November 1941, prisoners of war were transferred to Raihorod for use as a labour force. At about the same time, Jewish forced labourers were sent to the town of Bratslav, where “AG Dohrmann” also operated.

The second mass murder of Jewish labourers in Raihorod happened sometime in the late autumn of 1941. A number of the Jews who survived the shooting decided to stay in the Raihorod ghetto for the winter. In January–February 1942, some Jews who were deemed fit for work were transferred to the labour camp in Bratslav.

Discrimination against and exploitation of Jews in Sobolivka

After the establishment of the military occupation administration in Sobolivka, the Germans appointed a *starosta* and formed an auxiliary police unit, which was composed of local non-Jewish residents. The military administration established a Judenrat and appointed Yoine (Moishe) Zhornytskyi as its head. In the first months of the German occupation, the Jews continued to live in their homes and were allowed to walk freely about the village. The military administration decreed that the homes of

Jewish families should be marked with a Star of David on the front door. Furthermore, Jewish people were required to wear identifiers such as Star of David armbands or badges under threat of being fined, beaten or even killed.

Local Jews were subjected to forced labour. Initially, they were ordered to prepare rooms and food for the German occupiers, but from September 1941, they were forced to do agricultural work. That October, a significant number of young Jews from Sobolivka were sent to work on Panchyshyn's collective farm (east of Sobolivka).

Establishment of the Sobolivka ghetto

Between late 1941 and early 1942, the German civil administration established a ghetto in Sobolivka and forced the Jews to move to a group of houses near the market square. The ghetto was not fenced off, but the perimeter was patrolled by the auxiliary police officers. They could easily identify the fugitives, identify the fugitives, who had removed their distinguishing armbands.

On 27 April 1942, approximately 100 young Jews from Sobolivka, some of them from the ghetto, and other workers on Panchyshyn's collective farm, were transferred via Teplyk to Raihorod camp. The convoy also included 250 Jews from Teplyk. About 300 Jews remained in the Soboliv ghetto. The majority of them were elderly people and women with children.

1942: extermination through labour, liquidation of the ghetto and establishment of the camp

At the beginning of 1942, the occupation authorities of Reichskommissariat Ukraine prioritised the construction of Transit Route IV (DG IV), which was intended to improve the Wehrmacht's military supply chain on the Eastern Front – from Lviv to Taganrog. For this purpose, the Germans intensified the development of a large network of forced labour camps in the spring of 1942. The number of labour camps and their history have remained poorly documented up to today. One such camp was established in Raihorod.

The Transit Route IV (DG IV) construction project in Ukraine

Since the spring of 1942, the German invaders had been making systematic use of Jewish labour in the construction of Transit Route IV (DG IV) in light of the deteriorating situation on the frontlines. In the summer of 1942, as manpower needs in the Third Reich increased, the Germans began bringing in Jews from the Romanian occupation zone to use them as forced labourers. The construction of Transit Route IV (DG IV) became the largest forced labour project in Ukraine and a systemic tool for implementing the Holocaust.

In early 1942, the Transit Route IV (DG IV) project was placed under the control of the SS. The military construction company “Organisation Todt” was responsible for building the strategic road, which was guarded by a special police unit known as the Polizei-Sicherungs-Abteilung an der DG IV. The unit was assisted by auxiliary police battalions (Schutzmannschaften): the 7th Lithuanian Battalion had been on duty in Raihorod since the spring of 1942. Each construction section and sub-section was supervised by an SS officer. The private construction companies that provided on-site expertise were officially supervised by Organisation Todt.

Creation of Raihorod forced labour camp

The segment of Transit Route IV (DG IV) that lay between Nemyriv and Nyzhnia Kropyvna had a complicated layout: here the road passed through the territory of Transnistria. Therefore, the Germans decided to build a 25-kilometre-long direct route that ran along the left bank of the Southern Bug through the village of Raihorod.

In March 1942, the Germans began bringing forced Jewish labourers to Raihorod from other localities of the German-occupied part of Vinnytsia oblast in a pre-planned and organized manner. There were two camps in the village: the first was situated on the territory of the former ghetto, and the second was on the premises of a school (today known as Raihorod Lyceum).

In April 1942, the Germans reorganised the ghetto into a labour camp, which served as the “main Jewish camp”. Jewish labourers were kept in one part of the school premises, and Soviet prisoners of war were held in the other part. The lack of water, food and medical care, poor sanitation, brutality and exhaustion led to high mortality rates among the forced labourers.

The prisoners worked at a granite quarry near the railway station from 5 a.m. to 10 p.m. They used granite stones in the construction of the Transit Route that ran through the village. Violence and abuse were commonplace in the camp and at work.

In June 1942, two private German companies assumed responsibility for building this road segment with the use of Jewish forced labourers from Raihorod camp: “Stöhr KG Horst und Jüssen corporation” and “Basaltwerke Neschen GmbH”.

Mass murder of incapacitated Jews from Raihorod camp

The second wave of executions of Jews began in the spring of 1942. At about the same time, the German occupiers intensified the construction of forced labour camps that were intended to be used for building Transit Route IV (DG IV).

In April 1942, Germans carried out the first mass execution of Jews in Raihorod. A group of Jews aged under 15 and over 40 who were unable to work were brought to a glade in Raihorod forest and executed by shooting. There is little information about the number and the identities of the victims of this first “selection”. Selections took place in forced labour camps on a regular basis.

On 27 April 1942, soon after the mass killing of Jewish people who were unable to work, more than 350 Jews (most of them young) were brought to Raihorod camp from Sobolivka and Teplyk, and an unknown number of Jews came from Ternivka. Such mass shootings of Jews coupled with the deportation of young people to Raihorod from other localities of Vinnytsia oblast provide clear evidence of preparations for the establishment of the forced labour camp.

Liquidation of the Sobolivka ghetto

On 26 May 1942, the Ortskommandantur Haisyn decided to liquidate the ghetto in Kreisgebiet Haisyn.

On the morning of 27 May 1942, the Germans, supported by the local auxiliary police unit and a Hungarian battalion, surrounded the Sobolivka ghetto, which had a population of more than 300, the majority of whom were elderly people, women and children. All Jews were assembled at the market square, lined up in single file, and brought to Blyzhniy Dovzhok forest. There they were executed by shooting near a grave that was dug for them in advance in the woods between the railway and the main road connecting Sobolivka to Teplyk.

Only a few Jews survived, including the head of the Sobolivka Judenrat, Yoine Zhornytskyi; cooper Herz Stryzhevskiy and the skilled workers Pakin and Oradowskiy (first names unknown).

Exploitation and abusive treatment as a routine practice

The exploitation of Jews capable of working and the selection and murder of Jewish people who were unable to work became part of everyday life in Raihorod camp. Raihorod forest glade was used as an execution site throughout the German occupation.

On 27 June 1942, the commandants of Raihorod camp carried out a regular selection and mass execution of incapacitated labourers near Raihorod forest. The list of murdered people included Jews from Raihorod, Teplyk and other localities in the Vinnytsia region.

Psychological abuse of Jewish labourers was common practice. Germans removed the clothes from the murdered Jews and piled them up near the camp. They forced the camp prisoners to sort, wash and dry the pieces of clothing that belonged to executed relatives and friends.

On 9 July 1942, shortly after the aforementioned mass execution, the Germans transferred a group of Jewish labourers

from Raihorod to Bratslav. In August, they sent another group of labourers to Bratslav camp.

Deportation of Jews from the Romanian occupation zone

From a regional perspective, the history of Raihorod reveals many important aspects: in addition to offering insights into how the German occupiers exterminated Jews who were unfit for work and subjected Jews capable of working to forced labour, it gives a clear picture of German-Romanian collaboration. Nazi Germany wielded significant influence over Romania, which made it possible to obtain access to a Jewish labour force in the ghettos and camps of Transnistria.

The need to import Jewish labour from Transnistria stemmed from the fact that the Germans and local auxiliary police units killed most of the local Jewish population during 1941–1942. Accordingly, from mid-August 1942, the inspector of the Haisyn construction section of Transit Route IV (DG IV), Franz Christoffel, implemented the plan to import Jewish labour from the Romanian occupation zone, that is, from Transnistria. From late August to September 1942, the Germans brought Jewish forced labourers to Raihorod from Pechery. As a result, about a thousand Jews were brought in from Romania and from Romanian-occupied territories: Transnistria, Bessarabia, and Bukovyna (including Chernivtsi).

Raihorod forest as a killing site

From August to December 1942, employees of Organisation Todt and SS officers had been using the Raihorod forest glade on a regular basis to carry out mass executions of Jews who were unfit for work who had been brought in to Raihorod from Bratslav labour camp. The town of Bratslav was located in the Romanian occupation zone, but Bratslav camp was under the control of a German construction company. The dates of two mass shootings were ascertained on the basis of eyewitness accounts, but there could have been many more executions.

On 2 August 1942, the Germans brought 60 Jewish men and women from Bratslav to Raihorod forest, where they were killed. On 23 September, employees of Organisation Todt and SS officers executed nearly 300 prisoners of Bratslav camp in Raihorod forest (according to some eyewitnesses, about 500 adults and 85 children were murdered there). The murdered Jews originated from Raihorod, Sobolivka, Teplyk, Ternivka, Nemyriv and Bratslav, as well as Chernivtsi and the Romanian occupation zone.

1943: liquidation of Raihorod camp

Many ghettos and labour camps in Reichskommissariat Ukraine were liquidated in 1942. However, the majority of labour camps that were involved in the construction of the Vinnytsia section of Transit Route IV (DG IV) remained in operation in 1943. The Germans continued using Jewish forced labourers until January 1944.

The last prisoners of Raihorod camp were killed in the winter of 1942–1943. On 28 December 1942, due to the outbreak of a typhus epidemic, the Germans carried out a mass execution of infected prisoners. On 1 February 1943, Raihorod camp was officially liquidated by the Germans.

Jewish survival strategies

Since the early days of the German occupation, the Jews had been trying to avoid the violence which posed a serious threat to their lives, and to escape murder. Their efforts were often hindered by the auxiliary police unit staffed by fellow villagers and former neighbours, who could easily detect the fugitives and their hideouts.

Although not a single resident of Sobolivka is officially registered by the State of Israel as Righteous Among the Nations, several stories about Jews who were saved by local villagers are known, and the names of families who hid ghetto escapees in their attics have been documented. Those who managed to escape execution with or without outside help

faced months of roaming from place to place and suffering from cold and hunger.

Proximity to the Southern Bug river and the Transnistria Governorate often were the key considerations when choosing a survival strategy: Jews sought assistance from non-Jewish acquaintances who could get them across the river, or single-handedly tried to make it to the Romanian occupation zone, where they had better chances of survival. The Transnistrian authorities carried out fewer systematic executions, and these were on a smaller scale compared to those carried out by the German occupation administration.

It was virtually impossible to escape from Raihorod, given that the commandants of the labour camp implemented measures to secure it. In addition, many of the Jewish labourers were non-locals, they did not speak the local language and they could not count on the support of local villagers. The camp prisoners had little chance of crossing the river in Raihorod due to the steep banks and the high risk of being spotted from above. During the “selections”, some prisoners hid in the camp grounds either by themselves or together with their small children.

By the end of March 1944, German and Romanian troops had been forced out of Vinnytsia oblast. On 12 March, Soviet forces liberated Sobolivka, and on 15 March they liberated Raihorod.

Postwar life

The socio-cultural life of the Jewish communities of Raihorod and Sobolivka was almost completely destroyed during the war. Not many local Jews managed to survive the German occupation. After the German occupiers were ousted from the villages, only a few Jews returned home.

The survivors' return home

The shtetls of Raihorod and Sobolivka were severely damaged during World War II. The returning Jewish survivors found their houses in ruins, burned down, or completely demol-

ished. Some of them discovered that their homes had been occupied by other people – local villagers, refugees, or Soviet functionaries.

The sight of a destroyed home and the realisation that so many Jewish lives had been lost often inflicted additional pain on the returnees and prompted them to emigrate. Very few of them tried to rebuild their homes, start a new life or at least to preserve memory of the tragedy and their innocent relatives who had been killed. It is unknown how many Jews returned to Raihorod and Sobolivka after the liberation. Only a few cases are known.

Today, there are no Jews living in Raihorod or Sobolivka. The current population of these villages is almost completely Ukrainian.

Punishment of the guilty

After the war, some of the former auxiliary police officers were convicted. In Sobolivka, the Jewish survivors contributed to the conviction of perpetrators of the crimes, notably Liubov Honcharuk (né Leia Tetelboim). However, the majority of former police officers appear to have escaped punishment.

It is not known whether the following organisers and perpetrators of the mass murders of Jews were punished: the Ortskommandant, the commanders of the gendarmerie posts in Haisyn and Teplyk, the Gebietskommissar of Kreisgebiet Nemyriv, the Gebietskommissar of Kreisgebiet Haisyn, the Gebietsführer of Haisyn, and the officers of the Lithuanian Schutzmannschaft and the Hungarian battalions.

It is known that SS officer Hans-Adolf Prützmann, the general manager of the Transit Route IV (DG IV) project, was captured in 1945 and committed suicide. The project manager Paul Otto Geibel was sentenced to life imprisonment by a Warsaw court in 1954 and later committed suicide. His successor Walter Gieseke was not brought to justice.

The inspector of the Haisyn construction section of the Transit Route IV (DG IV) project, Franz Christoffel, who was dir-

ectly responsible for the Raihorod segment of the transit route, appeared before Lübeck Court in 1966, but was acquitted due to lack of evidence. The inspector of the regional construction section in Vinnytsia, Theobald Thier, who may have had a hand in the crimes committed in Raihorod, was sentenced to death for other crimes by a Polish court in 1945, and later died in prison.

Topography of violence and memory

On 14 November 1944, the Soviet Extraordinary Commission for the Establishment and Investigation of the Atrocities of the German Fascist Invaders carried out inspection work in Sobolivka and documented a mass grave in Blyzhniy Dovzhok forest. According to the commission's report, the bodies of 382 people were buried in the grave, including 150 women, 142 children and 90 men. On 16–17 November 1944, the Extraordinary Commission examined the mass graves near Raihorod forest. It discovered four graves more than three metres deep. According to the commission, the bodies of 2758 people were buried in these graves: 438 in the first, 720 in the second, 800 in the third and 800 in the fourth.

The reports of the commission do not mention any ethnic characteristics of the victims, and the murdered Jews are referred to as “peaceful Soviet citizens”. It can be said that the majority of the people killed in Raihorod and Sobolivka forests were Jews. There is no evidence to suggest that the prisoners of war or local civilians were murdered at these places.

Memorialisation of mass murder sites

The Soviet regime did not memorialise the victims of the Holocaust. Some of the sites of violent crimes against Jewish people in the towns and villages of Vinnytsia oblast were not marked by memorial signs or other forms of visible commemoration. These sites included a number of forced labour camps situated along the former Transit Route IV (DG IV), which was turned into a modern motorway. The relatives and friends of the murdered Jews of Raihorod and Sobolivka commemorated the victims on their own initiative.

In 1948, the relatives of the victims installed a memorial obelisk at the site of the mass execution of Jewish residents of Sobolivka in Blyzhniy Dovzhok forest. In 1968, the obelisk underwent reconstruction at the initiative of the village community. It was inscribed with a Russian text reading: “Here lie 300 people – Jews – who were brutally murdered by German fascists. 27 May 1942”. In the 1970s, during a new wave of Soviet antisemitism, the Star of David was removed from the top of the obelisk.

In the 1950s, a native of Nemyriv, Mykhailo Mostovyi, brought an obelisk, which had been dismantled in Nemyriv cemetery, and installed it at the site of one of the mass graves in Raihorod. Mykhailo’s father, Naum Mostovyi, was killed in Raihorod forest. This monument still stands there in its original form. It bears an inscription in Russian: “Eternal memory to the victims of fascism, 27 June 1942. We mourn...”

Three other graves remain unmarked and unprotected. As of today, they are located in the woods (over time, the glade turned into a forest). In 2023, the international project “Connecting Memory”, with the support of the German Federal Foreign Office, landscaped the memorial site, restored the monument under the supervision of architect Taras Savka, and installed an information board.

An aerial photo of Raihorod (dated 6 June 1944) was found and examined within the framework of the “Connecting Memory” project in cooperation with the interdisciplinary working group “Conflict Landscapes” at the University of Osnabrück. In 2021, the Raihorod forest area was scanned using LiDAR laser technology. These mapping materials together with the earthworks and human remains visible on site provide compelling evidence for the existence of several mass graves that need to be protected and memorialised.

Modern commemorative and educational practices

Since the 1980s, Holocaust Remembrance Day has taken place in Sobolivka every year with the support of the village mayor. Commemorative events are held near the mass grave on 27 May, which was the date of the liquidation of the Sobolivka ghetto.

In the mid-2000s, the director of Vinnytsia Holocaust Museum, Leonid Trakhtenberg promoted regional Holocaust memory at the section of Transit Route IV (DG IV) in Vinnytsia oblast.

In 2018, historian and teacher Olena Zayets and her students installed an information board in the centre of Raihorod, near the memorial, within the framework of the “Protecting Memory” project. The board contains historical background information about Jewish sites and the Holocaust.

Along with honouring the memory of fallen heroes and the victims of the ongoing Russia-Ukraine war, territorial *hromadas* (municipalities) of Raihorod and Sobolivka are also engaged in preserving, studying and disseminating the memory of World War II and the Holocaust. This publication is intended to contribute to further study, understanding and preservation of local history.

About the author

Natalia Derevyanko is an independent historian with an MA in History. She works in the field of memory politics and social anthropology studies. Her research interests include the memorialisation of World War II in Ukraine, the history of church life in Right-Bank Ukraine at the turn of the eighteenth and nineteenth centuries, and field research into the industrial cultural heritage of eastern Ukraine.

The author wishes to express her gratitude to the following Raihorod researchers: Olena Zayets, director of Raihorod Lyceum, and Halyna Movchan, head of Raihorod library; Iryna Lupeshchenko, a researcher and activist from Sobolivka; Viktor Didora, a local historian from Sobolivka; as well as Leonid Trachtenberg, director of the Holocaust Museum in Vinnytsia, and Rita Trachtenberg, for providing valuable materials from private and local archives and collections. She would also like to thank historians Andriy Usach and Professor Pavlo Kravchenko for important tips and professional expert advice during the writing of this text.

About the project “Connecting Memory”

The “Connecting Memory” project was launched in 2020 with the mission of honouring and protecting sites of remembrance through the development of a network of local initiatives capable of independently and systematically reintroducing the memory of the history of the Holocaust and the Roma genocide into local commemorative culture. The project is implemented by the Foundation Memorial to the Murdered Jews of Europe (Berlin) in partnership with the NGO “Ukrainian Centre for Holocaust Studies” (Kyiv) and the NGO “Insha Osvita” (Kyiv). It is financed by the German Federal Foreign Office.

This publication is part of the “Connecting Memory” project’s series of studies on the local history of the Holocaust conducted and published in 2022–2023, during Russia’s full-scale invasion of Ukraine. In times of war, such studies are even more important than at other times, in this case because Russian aggression is directed not only against the citizens of Ukraine, but also against Ukrainian history, culture and memory. It threatens to stop or destroy the important commemorative and research activities of many Ukrainian initiatives, historians, public organisations, local and national museums and archives.

History and memory should return to communities, and not be confined to the narrow circles of historians. This publication is a contribution to the popularisation of local history, making it accessible to the local community and a wide range of interested persons. We hope that this study will later form the basis of materials for local history museums, information boards and published primary sources and contribute to the emergence of new publications.

For more on the “Connecting Memory” project, see:
<https://netzwerk-erinnerung.de/en/>

Науково-популярне видання

РАЙГОРОД І СОБОЛІВКА
Життя та загибель
єврейських громад

Авторка
Наталія Дерев'янка

Наукові консультанти
Петро Долганов
Андрій Усач

Наукова редакторка
д-р *Світлана Бурмістр*

Відповідальний редактор
Віталій Бобров

Літературна редакторка й коректорка українського тексту
Олена Пазюк

Переклад англійською
Анастасія Рьотіг

Літературна редакторка й коректорка англійського тексту
д-р *Керолін Пірс (Dr Caroline Pearce)*

Дизайн обкладинки
Софія Билим

Комп'ютерна верстка
Марина Кулікова

В оформленні обкладинки використано
матеріали з розділу «Ілюстрації»

Український центр вивчення історії Голокосту
01011, Київ, вул. Генерала Алмазова, 8, оф. 109
Тел. (044) 2859030
Email: uhcenter@holocaust.kiev.ua

